

'न चेति ... वाच्यम्'; 'इति'; 'अस्ति'; 'नास्ति'; 'वाच्यम्';
 'ननु'; 'चेत्'; 'यद्यपि तथापि'; 'यदि तदा'; 'जापत्तिवाक्ये लिङादिः';
 'अवाच्यत्वम्'; 'अयुक्तत्वम्'; 'सन्'; 'आकारः'; 'मध्ये'; 'अपेक्ष्य'; 'सर्ज-
 यित्वा'; 'एकम्'; 'यद्वा'; 'अथवा'; 'परंतु'; 'एव'

It may be observed here that Pattābharāma Śāstri and other members of the fraternity of Nyāya dialecticians look upon language as fixing the boundaries of thought. In the never-ending fight between speech and thought, these dialecticians carry on their interpretative function, with the firm belief that the language of Nyāya can be so far perfected and refined as to turn out to be an unflinching lasso, which never misses its mark when thrown into the firmament of thought and successfully catches specific types of thought in its nooses and exhibits them within certain well-defined limits —with the firm conviction that the language of Nyāya is a perfect and efficient instrument, which helps to summarise, classify and analyse the results of thinking, however vagarious, tantalising and elusive thinking itself may be. In this connection, it may be well to ponder over these epigrams —

"Thought is language minus sound"

"Language is thought plus sound"

The manuscript of this work was made available by Paṇḍitarāja Rāma Pisharoti of Ernakulam, Cochin. As instructed by Mr. K. R. Pisharoti, M.A., formerly of the Sanskrit Department of this University, Paṇḍitarāja Rāma Pisharoti of Ernakulam and Paṇḍit V. Subrahmanya Śāstri of the teaching staff of the Sanskrit Department in this University prepared the press-copy of this work and scrutinised the proofs, when this work was published in the Annamalai University Journal.

This work is now made available separately in book-form, with a detailed table of contents in Sanskrit prepared by Paṇḍit V. Subrahmanya Śāstri and with this foreword by—

Mahāmahopādhyāya Prof. S. KUPPUSWAMI SASTRIAR,
 M.A., I.E.S. (Retired)

Annamalai University,

Annamalainagar.

Dated, 23-12-37

सटीकायाः त्रिंशच्छ्लोक्या विषयानुक्रमणिका

Page. Lines.

प्रथमा कारिका

कथासु प्रयुज्यमानाना 'नचेति वाच्यम्' इत्यादिशब्दाना स्वानु भवैकप्रमाणकार्यविशेषाणा निरूपणस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनम् इति प्रतिपादनम्	१	११-१८
--	---	-------

द्वितीया कारिका

'नचेति वाच्यम्' इत्यत्र बोधविषये चादिविवादकथनम्	१	१९-२१
---	---	-------

तृतीया कारिका

'नचेति वाच्यम्' इत्यत्र बोधविचार	२-९	१-२
----------------------------------	-----	-----

'न च पापाणे गन्धवत्त्व नास्तीति वाच्यम्' इत्युदाहरणवाक्यस्य अन्वयबोध	२	४-७
---	---	-----

असघात्वर्थविकल्पेन निरुक्तबोधाक्षेप	२	८
'सामान्ये समवायेन गुणो नास्ति' इति वाक्यस्याप्रामाण्यापादनम्	२	१३
नञ् सप्तम्यन्तार्थान्विताभावबोधकत्वस्वीकारेण तद्वाक्यप्रामाण्योपपादनम्	२	१४-२४

'आकाश सामान्ये समवायेन नास्ति' इति वाक्यस्याप्रामाण्योपपादनम्	२	२६
नञर्थस्य वारद्वय बोधेन तत्प्रामाण्यमिति मतान्तरोपक्षेप	२-३	२८-२

तन्निरास	३	३-६
----------	---	-----

'सामान्ये समवायेन गुणो नास्ति' इत्यादीना 'आकाश न पश्यति' इति वाक्यतुल्ययोगक्षेपत्वम्	३	७-१२
---	---	------

नञर्थमुख्यविशेष्यकबोधस्वीकारेण 'सामान्ये गगन समवायेन नास्ति' इति वाक्यप्रामाण्योपपादनम्	३	१२-१६
--	---	-------

	Page.	Lines.
'सामान्ये गगन न समवैति' इति वाक्याप्रामाण्यात्तत्पर्यायस्य निरुक्तवाक्यस्याप्रामाण्यम्	३	१७-२४
प्रतियोगिताया असंघातार्थत्व स्वीकृत्य प्रथमान्तार्थविशेष्यकप्रति- योगित्वप्रकारकबोधकथनेन निरुक्तवाक्यद्वयस्य प्रामाण्योप- पादनम्	३-४	२५-१
प्रतियोग्यभावान्वयाविति व्युत्पत्तिविरोधादिना तत्परिहार	४	१-५
नञ्समभिव्याहृतासंघातोऽर्थावार्थकत्व स्वीकृत्य पूर्वोक्तबोधवर्णनेन निरुक्तवाक्यद्वयस्यापि प्रामाण्योपपादनम्	४	६-१२
अत्रापि कल्पे पूर्वकल्पोक्तदोषाक्षेप	४	१३-१४
द्वितीयदोषनिरासशङ्का	४	१५
तन्निरास	४-५	२७-२
परेषामाशयवर्णनेन प्रसक्ताक्षेपपरिहार	५	३-६
परेषा मतेन 'पाषाणे गन्धो नास्ति' इति वाक्यस्य बोधोपसंहार	५	७
पूर्वोक्तोदाहरणवाक्यस्य तत्तत्पर्यार्थनिरूपणपूर्वकं शाब्दबोधकथनम्	५	७-१५
उद्देश्याप्रसिद्ध्या निरुक्तशाब्दबोधोपाक्षेप	५	१६-२४
धर्मितावच्छेदकारोऽपि भ्रमोपपादनेन शाब्दबोधसमर्थनम्	५	२५-२६
सृतीयकारिकाया अक्षरयोजना	५-६	२७-५
पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य वारद्वय भान विना शाब्दबोधोपपादनम्	६	६-७
पक्षान्तरस्यावतरणिका	६	८
चतुर्थकारिकार्थम्	६	९
गन्धवत्त्वपदार्थमुख्यविशेष्यकबोधनिरूपणम्	६	१०-११
अत्रापि उद्देश्याप्रसिद्ध्या बोधोपाक्षेप	६	१२-१५
युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकारेण तत्परिहार	६	१६
अक्षरयोजना	६	१७

	Page.	Lines.
चतुर्थकारिकाया उत्तरार्धम्	६	१८
गन्धवत्त्वपदमुख्यार्थविशेष्यकबोधनिरूपणम्	६	१९-२१
अक्षरयोजना	६	२२-२३
अत्र पक्षे पुल्लिङ्गगन्धशब्दघटितोदाहरणवाक्यानुपपत्तिकथनेन पञ्चम- कारिकावतरणिका	६	२४-२६
पञ्चमी कारिका	७	१-२
मित्तवाक्यत्वं स्वीदृश्य अध्याहनेदशब्दार्थमुख्यविशेष्यकबोधनिरूपणम्	७	३-५
श्लोकैकदेशस्याक्षरयोजना	७	६
समभिव्याहृतपुल्लिङ्गगन्धपदार्थपरामर्शिन इदशब्दस्य नपुंसकत्वानुप- पत्तिकथनेन कारिकैकदेशावतरणम्	७	७-१०
इदमितिशब्दयोरर्थान्तरकथनेनान्वयबोधनिरूपणम्	७	११-१३
कारिकागतस्य प्रायश इति पदस्याशयवर्णनम्	७	१४-१८
षष्ठकारिकावतरणिका	७	१९
षष्ठी कारिका	७	२०-२१
भावप्रत्ययान्नवचिधात्वर्थवाक्यमुख्यविशेष्यकबोधोपपादनम्	७-८	२२-२
अक्षरयोजना	८	३-५
सप्तमकारिकावतरणम्	८	९-११
सप्तमी कारिका	८	१२-१३
प्रकारभेदेन भावान्तवच्यादिप्रतिपाद्यज्ञानमुख्यविशेष्यकबोधकथनम्	८	१४-२०
अक्षरयोजना	८	२१-२२
' वक्तु युक्तम् ' इत्यादिघटितस्य वाक्यस्य बोधवर्णनम्	८-९	२३-२
अष्टमी कारिका	९	४-५
इतिशब्दवैभववर्णनम्	९	६-९
नवमी कारिका	९	१०-११

	Page.	Lines.
ननुशब्दार्थविचार	९-१०	१०-२१
उदाहरणवाक्यम्	९	१२-१३
तस्य खण्डवाक्यार्थबोधनिरूपणम्	९	१४-१८
प्राथमिकम्यैव विद्वध्वसपदस्य अन्यतरत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकत्वमिति मतकथनम्	९	१८-२०
तत्रैव मतान्तरकथनम्	९	२०-२३
प्रथमतनिरास	९-१०	२४-४
द्वितीयमतनिरास	१०	४-१०
उत्तरपदस्यैव अन्यतरत्वावच्छिन्ने लक्षणेति स्वमतनिरूपणम्	१०	१०-१६
उदाहरणवाक्यस्यान्वयबोध	१०	१७-१८
ननुपदार्थान्वयकथनम्	१०	१९-२१
दशमी कारिका	१०	२३-२४
चेच्छब्दार्थविचार	१०-१५	२३-५
उदाहरणकथनपूर्वकं श्लोकैकदेशस्याक्षरयोजना	११	१-२
'इति चेत् अनुमानात्' इति वाक्यस्य तत्तत्पदार्थान्वयकथन पूर्वकं विशिष्टशब्दबोधनिरूपणम्	११	३-१०
तज्ज्ञानप्रयोज्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकृताणानां केषाचिन्मतेन शब्द- बोधनिरूपणम्	११	१०-१४
चेच्छब्दस्यार्थान्तरकथनं श्लोकैकदेशान्तरस्याक्षरयोजना च	११	१५-१६
अत्र पक्षे पदार्थान्वयप्रतिपादनपूर्वकं विशिष्टान्वयबोधनिरूपणम्	११	१७-२१
समाधानवाक्यं पञ्चम्यन्तपदाभावे प्रतिबन्धत्वबोधोपासमयेन नृ प्रतिबन्धत्वार्थकत्वाक्षेप	११-१२	२२-१
तत्र यत् इत्यध्याहारेण भ्रातृसमाधानम्	१२	२
विवरणपर्यालोचनया तस्य युक्तत्वम्	१२	३-५

	Page.	Lines.
श्लोकैकदेशावतरणम्	१२	५
जिज्ञासार्थकचेच्छब्दघटितमुदाहरणवाक्यम्	१२	६-७
तद्वाक्यस्य बोध	१२	८-९
विषयमाधेन बोधाक्षेप	१२	९-११
विषयानाधोपपादनम्	१२	११-१३
उदाहरणवाक्यस्य तत्तत्पदार्थान्वयकथनम्	१२	१४-१५
त्रेधा विरुद्धप्य जिज्ञासाया द्रव्यत्वजातिप्रमाणविषयकत्वालामोपपाद- नपूर्वक निरुक्तबोधाक्षेप	१२-१३	१६-३
इतिशब्दपूर्वभागस्य अव्ययैकपदत्व विशिष्टवाक्यपरत्वञ्च स्वीकृत्य बोधोपपादनेन समाधानम्	१३	४-९
निपाताना द्योतकत्वात् चेदादिशब्दानामर्थकथनमसगतमित्याक्षेप	१३	१०-१३
नजादीना निपाताना दीधितिऋद्धि शक्यतावच्छेदकनिरूपणात् निपाताना वाचकत्वमेव	१३	१३-१४
निपातस्यापीवशब्दस्य द्योतकत्वोपपादकनैयायिकग्रन्थविरोध	१३	१४-१७
बाधकप्रतिसन्धानेन इवशब्दे द्योतकत्वकथनस्य सामान्येन निपाताना वाचकत्वेनाविरोध	१३	१७-१८
बाधकापनोदनेन इवशब्दस्यापि वाचकत्वपक्षस्य नैयायिकसमतत्त्वम्	१३	१८-२०
भट्टाचार्यसमत्या चेत्यभृतिनिपातार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्य नैयायिका विरुद्धत्वनिरूपणम्	१३	२०-२३
इतिशब्दासमभिव्याहारस्थले बोधासभवाक्षेप	१३-१४	२३-३
अध्याहार इति केषाचित्पक्ष	१४	३-४
तत्र चेच्छब्दस्य यद्यर्थकत्वमिति स्वसमाधानम्	१४	४-५
श्लोकैकदेशान्तरमक्षरयाजना च	१४	५-६
उदाहरणवाक्यम्	१४	७

	Page.	Lines.
तत्र इतिपदपूर्वतनभगस्य विशिष्टान्वयबोध	१४	८-९
इतिशब्दमध्याहृत्य निरुक्तबोधोपयोगिपदार्थान्वयकथनम्	१४	१०-११
तमनध्याहृत्य तत्कथनम्	१४	१२
अभिनिवेशप्रयुक्तस्य तद्वाक्यत्वापामाण्यं स्वीकृत्य बोधवर्णनम्	१४	१३-१६
निरुक्तबोधस्य स्वानभिमतत्वम्	१४	१७
संभाव्यमाने, सति, गृहीतव्या, इति पदाध्याहारेण निरुक्तभागस्य बोधनिरूपणम्	१४	१७-२१
बोधविषयत्वावाधितत्वम्	१४	२१-२४
त्वशब्दमध्याहृत्य जिज्ञासाश्रये चेदर्थजिज्ञासाप्रकरकबोधोपपादनम्	१४-१५	२५-२
पञ्चमीति गृह्यतामित्यत्र बोध	१५	२-५
एकादशी कारिका	१५	६-७
तथापि, यथापि, यदिच, तदा इतिशब्दानामर्थविचार	१५-१८	६-६
यद्यपितथापिपदघटितोद्वाहरणवाक्यम्	१५	८
यद्यप्यर्थस्य नार्थेऽन्वय	१५	१०
कार्यतावच्छेदकमेदस्वाप्रमोक्तत्वोपपादनम्	१५	११-१३
तथाप्यर्थस्य बोधेऽन्वय	१५	१४-१५
यद्यपितथापिघटितवाक्ययोरन्वयबोधौ	१५	१६-१७
बोध्यमिति पदाभावे तथाप्यर्थ तदन्वयश्च	१५	१८-२०
यदिचतदापदघटितोद्वाहरणवाक्यम्	१५	२१-२२
तत्सदाध्याहृत्यनिरूपणपूर्वकं यदिचघटितस्य वाक्यस्य बोधवर्णनम्	१५-१६	२२-२
'अन्त्यावयवित्वे सतीति विशेषणीयम्' इतिवाक्यस्य अनेन, रक्षणे, इतिबाध्याहृत्य 'अनीय्' प्रत्ययस्य साधुत्वमभ्युपगम्य धात्वर्थघटितत्वमुख्यविशेष्यकबोधोपपादनम्	१६	२-८
लक्षणमिति पदाध्याहारे तदर्थमुल्लयविशेष्यकवाच	१६	९-१०
लक्षणवाक्ये इत्यध्याहारे धात्वर्थविशेष्यको बोध	१६	११-१२

	Page.	Lines.
लक्षणवाक्यमित्यभ्याहारे बोध	१६	१३
अध्याहृतलक्षणशब्द चेष्टावत्त्वघटितलक्षणत्वेन शरीरलक्षणत्वेन वा लक्षणबोधक इति प्रतिपादनम्	१६	१५-१९
अध्याहृतलक्षणवाक्यपद चेष्टावत्त्वमिति वाक्यघटितलक्षणवाक्यत्वेन, शरीरलक्षणवाक्यत्वेन वा लक्षणवाक्यबोधकम् इति प्रतिपादनम्	१६	२०-२३
अध्याहृतस्य लक्षणशब्दस्य चेष्टावत्त्वरूपलक्षणबोधकत्व, लक्षणवाक्य- शब्दस्य च चेष्टावत्त्वमिति वाक्यबोधकत्वमभ्युपगम्यापि धात्वर्थविशेष्यत्वावगाहिबोधसुपपादयता मतनिरूपणम्	१६-१७	२४-७
उदाहरणवाक्यघटकतत्पदार्थज्ञानम्य, अन्त्यावयवित्वविशेषणस्य लक्षण घटकत्वज्ञानप्रयोजकत्वोपपादनम्	१७	९-१४
द्वादशी कारिका	१७	१५-१६
प्रयोज्यत्वार्थकदाप्रत्ययघटितोदाहरणवाक्यम्	१७	१८
घटकपदार्थान्वय	१७	१९
ससन्दर्भं तुल्ययुक्तिकत्वार्थकदाप्रत्ययघटितोदाहरणवाक्यनिरूपणम्	१७	२०-२२
तद्धटकपदार्थान्वय	१८	१-२
समावर्तार्थकयदिचघटित हेतुत्वार्थकदाप्रत्ययघटितश्चोदाहरणवाक्यम्	१८	३
तद्धटकपदार्थानामन्वयकथनम्	१८	४-६
यदिशब्दार्थविचार	१८-२१	७-१६
त्रयोदशी कारिका	१८	७-८
चतुर्दशी कारिका	१८	९-१०
यदिघटितोदाहरणवाक्यम्	१८	१२
आहार्यवीर्यार्थ इति स्वमतेनोदाहरणवाक्यार्थनिरूपणम्	१८-१९	१३-१
उदाहरणप्रथमवाक्यस्य तत्तत्पदार्थान्वयनिरूपणपूर्वक शाब्दबोधवर्णनम्	१८	१३-१९
‘तर्हि धूमोऽपि न स्यात्’ इति वाक्यस्य पदार्थान्वयकथनपूर्वक शाब्दबोधनिरूपणम्	१८-१९	२०-१

	Page.	Lines.
त्रयोदशश्लोकावशिष्टार्थकथनम्	१९	२-३
निरुक्तोदाहरणवाक्यस्य शाब्दबोधे पक्षत्रयवर्णनम्	१९-२०	४-४
व्यापकत्व तर्हिशब्दार्थ इति पक्षे पदार्थान्वयपूर्वक वाक्यार्थनिरूपणम्	१९	४-७
आरोपितत्व तर्हिशब्दार्थ इति द्वितीयपक्षनिरूपणम्	१९	८-१२
भेदसवन्धात्यय तर्हिशब्दार्थ इति तृतीयपक्षनिरूपणम्	१९-२०	१२-४
अत्र पक्षे प्रथमवाक्यस्य नैरर्थक्याभावात्तदर्थनिरूपणम्	१९	१४-१९
तर्हिपदघटितद्वितीयवाक्यार्थवर्णनम्	१९-२०	१९-४
तृतीयपक्षे स्वय दोषकथनम्	२०-२१	५-१
घातोर्लक्षणा विनापि बोधनिर्वाहशक्ता	२०	५-८
लिङ्गत्वावच्छिन्नार्थस्य धात्वर्थविशेष्यतयान्वयासम्भवेन तन्निरास	२०	९-११
निरुक्तज्ञानस्याहार्थत्वाच्च शब्दत्वासम्भवप्रतिपादनम्	२०	१२-१५
पर्वतवृत्तित्वादे स्वज्ञानविषयत्वादिसवन्धेनान्वयशक्ता	२०	१५-१७
तादृशसन्धेनान्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्ववर्णनम्	२०	१८-२५
चतुर्दशश्लोकोत्तरार्धस्वाक्षरयोजना	२१	२-४
समते निराक्तोदाहरणवाक्यस्वामान्यपिपच्या उत्तरकारिकावतरणम्	२१	५-९
पञ्चदशी कारिका	२१	१०-११
अक्षरयोजना	२१	१२-१६
अपत्तिवाक्यघटकलिङ्गाद्यर्थनिरूपणम्	२१-२२	१७-१४
षोडशी कारिका	२१	१८-१९
अवाच्यत्वपरिष्कार	२१-२२	२१-१
धात्वर्थे तदुपपादनम्	२२	२-४
अपुक्तत्वपरिष्कार	२२	४-६
सप्तदशी कारिका	२२	७-८
माधकाभावो लिङ्गर्थ इति निरूपणम्	२२	९-११
धात्वर्थे बाधकशून्यत्वेन सभाव्यमानत्वोपपादनम्	२२	११-१४

	Page.	Lines.
सच्छब्दार्थविचार, बहुषु स्थलेषु सच्छब्दस्य विषयत्वाद्यनेकार्थ- कत्वोपन्यास	२२-२३	१४-५
सच्छब्दप्रभावनिरूपणम्	२३	६-२३
अष्टादशी कारिका	२३	७-८
श्लोःपूर्वार्धाक्षरयोजना	२३	०
इतिशब्दप्रसक्तिकस्यरप्रसक्तिकत्वोपपादनम्	२३	१०-११
उत्तरार्धविवरणम्	२३	१२-१५
इतिशब्दस्येव सच्छब्दस्य लक्षणाविषयत्वविपर्ययादिप्रयोजकत्वनिरू- पणम्	२३	१५-२३
आकारशब्दार्थविचार	२४-२६	१-१६
एकोनविंशी कारिका	२४	१-२
विंशी कारिका	२४	३-४
'भूतले घट इत्याकारक ज्ञानम्' इत्युदाहरणवाक्यस्य विषयिता आकारशब्दार्थ इति मतेन तत्तत्पदार्थान्वयकथनपूर्वक शाब्दबोधवर्णनम्	२४	५-१०
शब्द आकारार्थ इति मतेन तत्तत्पदार्थान्वयनिरूपणपूर्वक उदा हरणवाक्यस्य बोधवर्णनम्	२४	१०-१४
तत्पक्षे वाक्यविशेषे पौनरुक्त्यशङ्का तत्समाधानञ्च	२४	१४-१६
इतिना पौनरुक्त्यादित्यशानिरसनीयेन अभेद आकारार्थ इति मतेन निरुक्तवाक्यस्य बोधवर्णनम्	२४	१६-१८
इतिनेत्यादिश्लोकार्थस्याक्षरयोजना	२४	१९
तन्मते तात्पर्यमाहवेण इतिना अभेदार्थकस्याकारशब्दस्य न पौन रुक्त्यमिति इतिनेति मूलखण्डनम्	२४-२५	२०-१
समानविषयकत्वमाकारार्थ इति मतेन बोधनिरूपणम्	२५	१-३
तादृगित्यादिभागस्याक्षरयोजनाम्	२५	३-५

इदमि समवायेन घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षस्य इदमर्थघटयोर्नामार्थयोरभेदा- वगाहिशाब्दज्ञानसमानविषयकत्व नेति प्रतिपादनम्	२५	६-१२
‘नाय घट’ इति बुद्धिप्रतिबन्धकयो ‘अय घट’ इति शाब्दबोध- प्रत्यक्षज्ञानयो एकधर्मावच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्वपर्यवसित समानविषयकत्वमस्तीति पूर्वदोषासम्भवेन ‘शब्देन पुनरुक्ति’ इति भागावतरणम्	२५-२६	१२-२
वाक्यविशेषे पानरुक्त्योपपादनम्	२६	२-६
इतादृशपौनरुक्त्यस्य सर्वपक्षसमानत्वाददोषत्वोपपादनम्	२६	७-१६
ददात्यर्थनिरूपणम्	२६	१७-२०
मध्येशब्दार्थविचार	२६-३०	१८-९
एकविंशी कारिका	२६	१७-१८
उदाहरणवाक्ये ददात्यर्थघटितबोधवर्णनम्	२६	१९-२०
निर्धारणविभक्त्यर्थनिरूपणम्	२६-३०	२३-६
भेदाभेदयो निर्धारणपष्ठार्थत्व स्वीकृत्य तत्तत्पदार्थान्वयव्ययनपूर्वक उदाहरणवाक्यस्य बोधवर्णनम्	२६-२७	२३-५
निर्धारणपष्ठ्या भेदार्थकत्वव्यवस्थापनम्	२७-२९	६-९
विष्वन्व्यस्य पुरपस्योत्तमत्वसंभावनादशया ‘पुरपाणा विष्णुरत्तम’ इति वाक्यप्रामाण्यवारणाय पष्ठ्या भेदोऽप्यर्थ उत्तमत्वा- वच्छेदेन विष्वन्व्यपुरपान्यत्वस्यान्वयेन तद्वारणमिति प्रति- पादनम्	२७	६-१२
उद्देश्यविषयभाववैपरीत्येन उत्तमत्वावच्छेदेन विष्वभेदान्वय स्वीकृत्य निरक्तदोषवारणेन भेदस्य विमर्शार्थत्वाक्षेप	२७	१२-१९
उदाहरणवाक्यस्य पुरपोत्तमो विष्णुरिति वाक्यस्य चाविलक्षणबोध- जनकत्वशङ्का	२७	१९-२२
विषयविषयतावैलक्ष्येन तन्निरास	२७	२२-२५

	Page.	Lines.
उद्देश्यविधेयभाववैपरीत्येऽपि 'प्रमेयानामभिधेय द्रव्यम्' इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्ति	२८	२
परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयात्तत्परिहारशङ्का	२८	२-७
तथासत्यपि 'पदार्थानामभिधेय प्रमेयम्' इति वाक्यप्रामाण्यापादनम्	२८	७-९
अभाववददृश्युद्देश्यतावच्छेदकस्वरूपस्य उद्देश्यतावच्छेदकव्यापक- त्वस्य भानेन निरुक्तापत्तिपरिहारशङ्का	२८	९-१२
'द्रव्याणां गुणाधिकरण समवायिकारणम्' इति वाक्यस्य प्रामाण्या- पादनम्	२८	१२-१४
गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे निर्धारणविभक्ते भेदार्थकत्व मास्त्विति मतोपन्यास	२८-२९	१५-६
द्रव्याभिन्नत्वविशिष्टसमवायिकारणत्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावघटितस्य व्यापकत्वस्याप्रसिद्ध्या निरुक्त- वाक्याप्रामाण्योपपादनम्	२८	१५-२४
उदाहरणवाक्यस्याप्यप्रामाण्यशङ्का	२९	१-३
उत्तमत्वत्वस्य पुरुषाभिन्नोत्तमत्वत्वासमनियतत्वेन तत्परिहार	२९	४-६
'पदार्थानां गुणाधिकरण समवायिकारणम्' इति वाक्यस्य प्रामाण्या- नुपपत्त्या पूर्वोक्तमतनिरास	२९	७-८
निर्धारणविभक्तेर्भेदार्थकत्वोपसंहार	२९	८-९
निर्धारणविभक्तेरभेदार्थकत्वव्यवस्थापनम्	२९-३०	९-६
'घटानां त्रिपुरुक्तम्' इति वाक्यप्रामाण्यवारणाय अभेदार्थकत्वस्वीकार	२९	९-१०
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे, उद्देश्यान्वितभेदविशेष्यतापन्नस्य प्रकृत्यर्थस्य अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस- न्वयेन विभक्त्यर्थे भेदे अन्वयेनैव निरुक्तप्रामाण्यवारणाशंभे	२९	११-१५
'समवायिकारणानां पृथिनी गन्धवती' इति वाक्यस्य प्रामाण्योप- पत्तये निरुक्तप्रकृत्यर्थस्य अन्वयितावच्छेदकसमनियतधर्म-		

वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैव भेदेऽन्यस्य स्वीकरणीय तया, विष्ण्वन्वत्वविशिष्टपटत्वसमनियतपटत्वावच्छिन्नभेद		
मादाय घटानामित्यादिवाक्यप्रामाण्यापादनम्	२९-३०	१६-५
मध्येशब्दस्य भेदाभेदोभयार्थकत्वम्	३०	६-७
मध्येशब्द तात्पर्यग्राहक इति मतान्तरोपन्यास	३०	८-९
द्वाविंशी कारिका	३०	१०-११
अपेक्ष्य, वर्जयित्वा इत्यनयोरर्थविचार	३०-३२	१०-९
अपेक्ष्यपदघटितमुदाहरणवाक्यम्	३०	१२
निरुक्तवाक्यस्य गौरवपदार्थविशेष्यकसाम्यविरोधिज्ञानविषयत्वमका रकबोधवर्णनम्	३०	१३-१६
सभाज्ये इति क्रियापदमध्याहृत्य, गौरवपदार्थविशेष्यकतदर्थप्रकार कबोधनिरूपणम्	३०	१६-२२
द्वितीयबोधस्य युक्तत्वम्	३०	२२-२३
अपेक्ष्यपदार्थान्वयपूर्वक बोधनिरूपणम्	३०-३१	२३-३
प्रकृत्ये गौरवपदार्थनिर्वाचन तत्समन्वयश्च	३१	३-६
‘कुलालत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य कुलालपितृत्वस्य कारण तावच्छेदकत्वे गौरवम्’ इत्यत्र गौरवपदार्थमन्यादृश निरुच्य अन्वयबोधनिरूपणम्	३१	७-१२
‘कुलालत्वमपेक्ष्य कुलालपितृत्वस्य कारणतावच्छेदकत्व गुरु’ इति वाक्यस्य बोध	३१	१४-१७
‘कुलालपितृत्वमपेक्ष्य कुलालत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवम्’ इति वाक्यस्य बोध	३१	२०-२३
‘कुलालपितृत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य कुलालत्वस्य कारण तावच्छेदकत्वे लाघवम्’ इति वाक्यस्य बाध	३१	२३-२५
अपेक्ष्यत्यत्र शाब्दबाधकथनम्	३२	१-२

	Page	Lines
' दण्डमपेक्ष्य दण्डरूपस्य कारणत्वे गौरवम् ' इति वाक्यस्य बोध	३२	२-४
वर्जयित्वासमानार्थकेन विहायपदेन घटितमुदाहरणवाक्यम्	३२	६
तत्तत्पदार्थान्वयकथनपूर्वकं तद्वाक्यस्य बोधवर्णनम्	३२	६-९
त्रयोविंशी कारिका	३२	१०-११
सख्याना न्यूनाधिकत्वविचार	३२-३६	१०-७
न्यूनसख्याकपदघटितमुदाहरणवाक्यम्	३२	१२
तत्तत्पदार्थान्वय	३२	१३
अधिकसख्याकपदघटितमुदाहरणवाक्यम्	३२	१४
उदाहरणवाक्ययोर्बोध	३२	१५-१७
श्लोकपूर्वार्धेन निरसनीयस्य, न्यूनत्व व्याप्यत्व अधिकत्व व्यापकत्वम्		
इति मतस्योपपादनम्	३२-३३	१९-८
व्याप्यत्वपरिष्कार तत्समन्वयश्च	३२-३३	१९-४
व्यापकत्वपरिष्कार समन्वयश्च	३३	४-८
श्लोकोत्तरार्धभाववर्णनेन तन्मतनिरास	३३	८-१४
व्याप्यत्वादिशरीर सामानाधिकरण्यादीनामनिवेशेन दोषपरिहारशङ्का	३३	१४-१७
तत्र सामानाधिकरण्यादिनिवेशावश्यकतानिरूपणम्	३३	१७-२१
चतुर्विंशी कारिका	३३	२२-२३
श्लोकेन निरसनीयस्य सख्यानिष्ठे न्यूनाधिकत्वे न्यूनाधिकसख्याक-		
त्वरूपे इति मतस्योपपादनम्	३३-३४	२४-५
श्लोकार्थवर्णनेन तन्मतनिरास	३४	५-१०
पञ्चविंशी कारिका	३४	११-१२
अक्षरयोजना	३४	१३-१८
न्यूनसख्याकपदघटितोदाहरणवाक्यस्य निष्कृष्टो बोध	३४	१८-२०
अधिकसख्याकपदघटितोदाहरणवाक्यस्य निष्कृष्टो बोध	३४	२१-२३
सामानाधिकरण्याघटित निर्दुष्ट सख्याव्याप्यतावच्छेदकत्वपरिष्कार	३५	१-५

	Page.	Lines.
एक गुणत्वमिति प्रतीतिनियामकसामानाधिकरण्यविशेषनिरूपणम्	३८	१२-१५
घटात्यन्ताभाव एक इत्यत्र तादृशसंबन्धनिरूपणम्	३८	१५-१७
भावत्वाभाव एक इत्यत्र तादृशसंबन्धनिरूपणम्	३८	१७-२०
आश्रयनाशजन्यरूपनाशे एकत्वप्रतीतिनियामकसंबन्धविशेषनिरूपणम्	३८	२०-२२
एकाकाराया प्रतीतौ भासमानाना विविधसामानाधिकरण्याना संबन्ध- त्वकल्पनागौरवेणाक्षेप	३८-३९	२३-२
तेषा प्रातिस्विकरूपेण संबन्धत्वाभावेन तत्परिहार	३९	२-५
एक रूप, एको रस इति शिष्यबोधरुवाभ्ये एकपदार्थप्रश्न	३९	५-१०
एकपदस्य एकधर्मावच्छिन्नार्थकत्वोपपादनम्	३९	१०-१२
सामानाधिकरण्येन गुणादावेकत्व भासते इति पूर्वपक्षस्य दीपिकोपष्ट- म्भेनोपसंहार	३९	१३
'घटरूपमेकम्' इति वान्यस्य रूपे द्वित्वादिसशयानिवर्तकत्वेन निरुक्तपक्षनिरास	३९	१४-१९
रूपत्वमेकमित्यस्यापि रूपत्वे द्वित्वादिसशयानिवर्तकत्वेन तत्पक्षनिरास	३९	१९-२२
एकपदस्य सजातीयद्वितीयशून्यार्थकत्वेऽपि घटे द्वे रूपे एक शुरुम् इति प्रयोगसाधारण्येन एकपदस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नार्थक- त्वमिति श्लोकावतरणोपसंहार	३९-४०	२२-३
श्लोकैकदेशार्थकथनम्	४०	३-४
द्वित्वादिकमित्येकदेशान्तरावतरणम्	४०	४-८
अवशिष्टश्लोकभावनिरूपणम्	४०	८-१२
यद्वा, अथवा, परन्तु, इत्यादीना पदाना सप्तमीविशेषयोश्चार्थविचार	४० ४२	१३-२
एकोनत्रिंशी कारिका	४०	१३-१४
त्रिंशी कारिका	४०	१५-१६
अथवापदपटितमुदाहरणवाक्यम्	४०	१७-१८
अथवापदपूर्वतनभागस्य बोधनिरूपणम्	४०	१९-२२

	Page.	Lines.
मानसबोध	४०	२२-२३
अथवापदार्थवैलक्षण्यनिर्वचनपूर्वकमन्वयबोध	४१	१-२
भिन्नलरूपवैलक्षण्यार्थकत्वकथनम्	४१	३
परन्तुशब्दघटितमुदाहरणवाक्यम्	४१	४-५
इतिशब्दाध्याहारेण तद्वाक्यार्थनिरूपणम्	४१	६-७
त्रिंशच्छ्लोकोत्तरार्थस्याक्षरयोजना	४१	८
सप्तमीविशेषघटितमुदाहरणवाक्यम्	४१	९
तत्तत्पदार्थान्वयकथनपूर्वकं शाब्दबोधनिरूपणम्	४१	९-१३
एकत्रिंशी कारिका	४१	१४-१५
ज्ञानज्ञाप्यत्व सप्तमीविशेषार्थं इति मतेन पूर्वोक्तोदाहरणवाक्यार्थवर्णनम्	४१	१६-१८
अन्यादृशसप्तमीविशेषघटितमुदाहरणवाक्यम्	४१	१९
तत्तत्पदार्थान्वयकथनपूर्वकं वाक्यार्थनिरूपणम्	४१	२०-२२
स्यात्पदघटितस्य निरुक्तोदाहरणवाक्यस्य बोधनिरूपणम्	४१-४२	२३-२
एवकारार्थविचार	४२	३-१५
द्वात्रिंशी कारिका	४२	३-४
श्लोकैकदेशयोजना	४२	५
अयोगव्यवच्छेदपदार्थनिरूपणम्	४२	६-७
उदाहरणवाक्यात्तद्बोधवर्णनम्	४२	७-८
अत्यन्तायोगव्यवच्छेदपदार्थकथनम्	४२	८-१०
उदाहरणवाक्यात्तद्बोधवर्णनम्	४२	१०-११
अपरयोगव्यवच्छेदपदार्थ	४२	१२-१३
उदाहरणेन तद्बोधनिरूपणम्	४२	१४
त्रिंशच्छ्लोकीटीकायां अनुगमालात्नेन दक्षिणामूर्तित्रिपुरसुन्दर्योरर्पणम्	४२	१६-१९
ग्रन्थसमाप्ति	४२	२१

त्रिंशच्छ्लोकी

(पट्टाभिरामकृतटीकासहिता)

आम्नायमौलिषु विचक्षणमानसेषु

न्यमोषसीम्नि पुरतश्च दृशोर्मनैकम् ।

यद्भस्तु वास्तवमनस्तमितप्रबोध-

माशासमेहे तदिदमद्भुतशक्तिं किञ्चित् ॥ १ ॥

सिद्धान्ता परमभ्यधायिपत यै श्लोकैरिह त्रिंशता

तानेतान् विशदीकरोमि न ततो दोषो गुणो वापि मे ।

सिद्धान्तो यदि वा तदन्यविषय सम्पद्यता तावता

श्लाघामूलकृतोऽथवा परिभवो राज्ञो यथा सैन्यत ॥

वक्ष्यमाणार्थानां प्रामाणिकत्वमुपपादयन् प्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं निरूपणं प्रतिजानीते ।

मू० स्वानुभूत्येकशरणा विषयाः पूर्वपक्षिणाम् ।

उच्यन्ते तत्रत्रयार्थाः श्लोकैर्द्वात्रिंशता मया ॥ १ ॥

नन्वेतन्निष्ठनिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आह—विषया इति ॥ पूर्वपक्षिणां विदुषां सभासु पूर्वपक्ष पातयताम् । विषयाः पर्यनुयोज्यतया रहस्यत्वेन गोपनीया इत्यर्थ ॥ नन्वस्य पदस्य कोऽर्थ इति पूर्वपक्षं पातयन्तं प्रति त्वया वक्तव्यमिति यदि वादिन पर्यनुयुञ्जीरन् तदा किं वक्तव्यमत आह—स्वेति ॥ तदा विलक्षण-मुखविकारभ्रूकौटिल्यशिर कम्पहस्तचेष्टादिभिरभिनीयमानानुभवैकप्रमाणतयाऽयमर्थोवक्तव्य इत्यर्थ ॥ १ ॥

मू० न चेति वाच्यं बोधोऽत्र विषयः पूर्वपक्षिणाम् ।

बहवो बहुधा तत्र वादिनः समक्षते ॥ २ ॥

अत्र एषु मध्ये ॥ २ ॥

मू० ष्वल्लक्ष्यमानताभेद्यनञ्जुग्रातूक्तिभावृतः ।

विशेष्योऽर्थ इतेः पूर्वविशेष्यस्य विशेषणम् ॥ ३ ॥

अत्र प्रथममुदाहरणवाक्यार्थे परिपृष्ट्य अनन्तरं श्लोकार्थं उच्यते । अत्रोदाहरणम्—नच पापाणे गन्धसत्त्वं नास्तीति वाच्यम् ; तथापि पृथिवीत्वेन गन्धानुमानात् । इति ॥ पापाण इति सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम् । वृत्तित्वमसप्तात्त्वर्थ । आख्या तार्थश्चाश्रयत्वम् । नञर्थश्चाभावात् । पापाणनिरूपितवृत्तित्वाश्रयवाभावात्तन्गन्ध इति नास्त्यन्तार्थ ।

ननु असधातुना किं सामान्यतो वृत्तित्वं प्रतिपाद्यते, उत सन्धविशेषावच्छिन्नवृत्तित्वात्तरूपेण । नाय ; कालिकसन्धेन गन्धस्यापि पापाणवृत्तित्वात् । न द्वितीय ; असधातोर्नानार्थकत्वापत्ते । अथ वृत्तित्वात्त्वमेनासधातुशस्यतावच्छेदकम् । प्रकृते तु संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन लक्ष्यते । अथवा समवायेनेत्यादिसंबन्धबोधकतृतीयान्तपदमध्याहर्तयम् । तदवच्छिन्नत्व तृतीयान्तार्थो वृत्तित्वेऽन्वेतीति चेन्न, तथा सति सामान्ये समवायेन गुणो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्ते । सामान्यनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धे ॥ अथ सामान्ये समवायेन गुणो नास्ति ; पापाणे समवायेन गन्धो नास्तीत्यादौ सामान्यनिरूपितत्वस्याभावो वृत्तित्वे बोद्धव्ये । न तु तन्निरूपितवृत्तित्वस्याभावो गुणादौ, अतो नानुपपत्ति । न च सामान्यादौ गुणवत्ता गुणादौ सामान्यसमवेतत्व वा सन्दिहान पुमासं प्रति तादृशवाक्यप्रयोगात् तादृशसन्देहविरोधिबोधजनकत्व तस्यावश्यकम्, तच्च न सम्भवति । सामान्यानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वनिश्चयेऽपि सामान्यनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसन्देहस्यापि सम्भवात् । सामान्यानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य गुणत्वावच्छेदेनान्वयस्वीकृत्य तादृशवाक्यस्योक्तसंशयनिवर्तकत्वमपि न सम्भवति । तादृशनिश्चयेऽपि एक एव गुण सामान्यादन्यत्र सामान्ये च समवेतस्यादिति समावनाया अनिरासेन पूर्वोक्तसन्देहनिवर्तकत्वासम्भवात् इति वाच्यम् । सामान्यनिरूपितत्वाभावस्य गुणनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वावच्छेदेनान्वयस्वीकृत्य तादृशसन्देहनिवर्तकत्वोपपादनसंभवात् । गुणनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वावच्छेदेन सामान्यानिरूपितत्वनिश्चये सति सामान्ये गुणाभावनिश्चयस्याप्यौचित्यात्तर्जनीयतया तत्संशयाभावादिति चेन्न । एवमप्याकाशसामान्ये समवायेन नास्ति इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्ते, सामान्यानिरूपितस्यापि समवायावच्छिन्नवृत्तित्वस्य गगने बाधात् । यत्तु सामान्ये समवायेन गगन नास्तीति

वाक्यस्य प्रामाण्योपपत्तये तत्र नञर्थस्य वारद्वयं भानमङ्गीकृत्य सामान्यानि-
रूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिनाभाववत् गगनं इति बोधस्वोर्बन्धि ; तन्मन्दमिव प्रति-
भाति । अविरक्षणानुपूर्वीस्थले बोधवैलक्षण्यस्य संप्रदायविरुद्धत्वात् ; पृथिव्या समवाये न गन्धो
नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्ते, जले समवायेन गन्धो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेश्च,
तादृशवाक्यजन्यशब्दबोधस्य सामान्यादिविशेष्यकसमवायादिसंसर्गकगगनादिप्रकारकसंशय-
विरोधत्वानुपपत्तेश्च ।

अलोच्यते । “ सामान्ये समवायेन गुणो नास्ति”, “ सागान्ये समवायेन
गगनं नास्ति ” इत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमिष्टमेव । परन्तु तादृशवाक्यजन्यो
अमात्मक एव शाब्दबोध सन्देहनिवर्तक । नचैतत्सकलप्रत्यकारमतविरुद्धमिति
वाच्यम् । “ आकाश न पश्यति चैत्र ”, “ आकाश न पश्यति जात्यन्ध ” इत्यादि-
वाक्यानां शशशृंग नास्तीतिवाक्यतुल्ययोगक्षेमतयाऽप्रामाण्यमभ्युपगच्छता गदाधरभट्टाचा-
र्याणामेतद्वाक्याप्रामाण्यस्याभिप्रेतत्वे बाधकाभावात् ॥ यत्तु भूतले घटो नास्तीत्यत्र
घटाभावो भूतलवृत्तिरिति नञर्थमुख्यविशेष्यकबोध समवायेनेति तृतीयान्तार्थ
तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावान्वयी । तथा च सामान्ये समवायेन गगन
नास्तीत्यत्र समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनाभाव सामान्यनिरूपितवृत्ति-
त्वाश्रय इति बोधसमज्ञानुपपत्तिरिति । तत्र । तथापि भूतले घटो न समवैतीत्यत्र
कीदृशो बोध ? । न तावद्घटाभावो भूतलवृत्तिरिति । समवेत्युपसर्गद्वयपूर्वकेष्वातो
समवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वार्थकताया अनुभवाधीनत्वेन घटाभावस्य भूतलासमवेतत-
याऽप्रामाण्यापत्ते । न च तत्र भूतलसमवेतत्वाभावज्ञान् घट इति बोध इति वाच्यम् ।
तथा सति सामान्ये गगन न समवैतीति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्ते । न च त्वयेव मयापि तादृश-
वाक्यस्य प्रामाण्य नाभ्युपेयत एव सामान्ये समवायेन गगन नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्य
एवास्माकमाग्रह इति वाच्यम् । न समवैतीत्यस्य समवायेन नास्तीति वाक्येन विवरणस्य
सकलप्रत्यकारसम्मतत्वेन सामान्ये गगन न समवैति सामान्ये गगन समवायेन नास्तीति
वाक्ययो पर्यायतया तयोरेकतरस्य प्रामाण्यनपरस्याप्रामाण्यमित्यद्वैतज्ञरतीन्यायहेयत्वात् ॥
यत्तु भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलान्वितसप्तम्यर्थविशेषितम्याभावस्यासधार्थप्रति-
योगितायाम वयात् भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घट इति बोध । समवायेनेत्यादि-
तृतीयान्तार्थस्य चच्छिन्नत्व प्रतियोगित्वान्वयि । न समवैतीत्यत्र तु समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव धात्वर्थ । इत्थं च सामान्यवृत्त्यभावीयसमवायसंबन्धा-

वच्छिन्नप्रतियोगिताया गगने सत्त्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति । तदशुद्धम् । नञसमि-
व्याहारे यत्पदार्थस्य यत्पदाथे येन सम्भेदान्वय, तत्सम्भावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतदभाव तद्विशेषणतया बोद्धव्ये नञेति व्युत्पत्तिविरोधात् । भूतले घटो नास्ति किन्तु
पट इत्यत्रानुषज्यमानस्य अस्तीत्यस्य वृत्तित्वबोधकत्वानुपपत्तिश्च । अनुपज्यमानपदाना-
मन्तरेणानुपपत्तिप्रतिसन्धान पूर्वविरुद्धार्थबोधकत्वस्योत्सर्गतोऽनुभवविरुद्धत्वात् ॥

परे तु भूतले समवायन घटो नास्तीत्यत्र नञसमभिव्याहृतासधातोर्भावोऽर्थ ।
युक्तश्चैतत् । भू सत्तायामस भुवि इत्यन्योन्याथविवासभूषणं विहितौ । तत्राभाव इत्यत्र
नञसमभिव्याहृतभूधातोर्भावार्थकतया तत्पर्यायस्य नञसमभिव्याहृतासधातोरेपि तदर्थकत्व
वाच्यम् । अत एव भूतले घटो न भवतीत्यत्र न भवतीत्यस्य नास्तीत्यनेन विवरण सगच्छने ।
प्रतियोगित्वमाख्यातार्थ । समवायनेत्यत्र तृतीयान्तार्थस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
धात्वर्थान्वयि । न समवैतीत्यत्र तु समवायसम्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव
नञसमभिव्याहृतधातोरेर्थ । अतो न काचिदनुपपत्तिरिति प्राहुः ॥

अत्र केचित् पूर्वपक्षयन्ति—एतत्कल्पेऽपि नञसमभिव्याहार इत्यादिनियमभग ।
भूतले घटो नास्ति किन्तु पट इत्यत्रानुपज्यमानास्तीत्यस्य वृत्तित्वबोधकत्वानुपपत्तिश्च समान ।
अथ स्वभावतो वृत्तित्वार्थकस्य नञसमभिव्याहारदशायामभावार्थकतामापन्नस्याप्यत्रानुपज्य
मानस्य वृत्तित्वार्थकत्वमुपपद्यते । स्वभावतो वृत्तित्वार्थकत्वात् । अभावार्थकतातात्पर्य-
ग्राहकस्य नञ तदानीं तत्राभावात् । न च पूर्वत्रासधातो प्रतियोगित्वार्थकतातात्पर्य-
ग्राहकस्य नञस्तदानीमभावादनुपज्यमानास्तीत्यस्य वृत्तित्वबोधकत्वमस्तीति वाच्यम् । न हि
वय तात्पर्यग्राहकसमवधानासमवधानाभ्यामन्तरेभावार्थकता वृत्तित्वार्थकता चाचक्षाणा परमते
तदसम्भवापादयाम, येन तुल्यता स्यात् । किन्तु पूर्वत्रैकार्थप्रतिपादकस्यान्यत्रानुपज्य-
मानास्तीत्यस्य शक्त्या लक्षणया वान्यार्थबोधकत्वमनुभवविरुद्धमित्यथ । अन्यथा गगाया घोष,
न मत्स्य इत्यत्रापि स्वरसतो बोधापत्ते । न च त्वन्मतेऽपीद तुल्यम् । भूतले घटस्य
न भाव, किन्तु पटस्येत्यत्र नञविनिर्मेणिणानुपज्यमानभाव इत्यस्य स्वरसतो वृत्तित्वबोधक-
त्वानुभवेन नञसमभिव्याहारदशायामभावार्थकतामापन्नस्य नञविनिर्मेणिणानुपज्यमानस्य
स्वरसतो वृत्तित्वबोधकत्वव्युत्पत्ते स्वीकारात् । न च प्रतियोगित्वार्थकतामापन्नस्याप्यन्य
त्रानुपज्ये तथा स्वीक्रियते प्रमाणाभावात् । घटस्य भूतले वर्तमानाभावप्रतियोगित्व,
किन्तु पटस्येत्यस्य प्रमाणत्वापत्तेश्चेति चेन्न तथापि न वर्तते इत्यस्य वृत्तित्वाभावबो-
धकत्व न स्यात् । नास्तीत्यस्य न वर्तते इत्यनेन विवरणात्, तयो समानार्थकत्वात् ।

तथा चानुभवविरोधः । सामान्ये समवायेन गगनं न वर्तत इत्यस्याप्रमाणतापत्तेः । इष्टा-
पचावद्धजरतीयन्याय इति ।

तदनालोचनविजृम्भितम् । यत एतन्मते नन्समभिध्याद्दृष्टवृत्तिवार्थकभातुनामभावार्थ-
कत्वं नञार्थाभावविशेषणतापन्नवृत्तिवार्थकत्वज्ञोभयमेव स्वीक्रियते । तात्पर्यं शक्यैकबोधः ।
यत्र चैकार्थं वाक्यं तत्रापरार्थमादायैव प्रामाण्यमुपपादनीयमिति न काचिदनुपपत्तिरित्यलं
विस्तरेण ॥

तथान पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगी गन्धः इति बोधः । इतिपदस्य
गन्धनिष्ठापाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमर्थः । वाच्यमित्यत्रण्यत्वेन रूपेण विधिशक्तस्य
कृतं प्रामाण्ये लक्षणा । तदन्वितनञर्थस्य वचिधात्वर्थेऽन्वयः । पुनः कृत्यत्वेन
रूपेण कृता विषयो बोद्धव्ये । तथाच गन्धनिष्ठापाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्त्वं
मप्रमाणोक्तिविषयीभूतमित्यन्वयरोधः । उक्त्विनश्च श्रावणोपस्थितत्वात्पाषाणे
गन्धवत्त्वं नास्तीत्यानुपूर्विकैव । तत्रापीत्यादेश्च पृथिवीत्वज्ञानजन्यतद्विशेष्यरुग्न्धप्रकारका-
नुमितेरित्यर्थः । अपिशब्दस्वारस्यात्पाषाणे गन्धस्यालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं प्रतीय-
तेऽनुभवात्, तस्यापिशब्दार्थस्य तत्सदार्थेऽन्वयात् तदन्तर्भविण तच्छब्दार्थकल्पनाद्वा
उपपादनीयम् । अनुमानादित्यत्र पञ्चम्यर्थं प्रयोज्यत्वमप्रामाण्यान्वयि । तथा
चेद सर्वमेकं वाक्यम् । नन्वत्र गन्धनिष्ठापाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे उद्देश्ये
अप्रमाणोक्तिविषयताविधेयकबोधो न संभवति । तादृशोद्देश्याप्रसिद्धे । नचास्य
वाक्यस्य तदंशेऽप्रामाण्यमिष्टमेव, अभिनिवेशप्रयुक्तत्वादिति वाच्यम् । तथापीति-
पदार्थविशिष्टाप्रसिद्धे । न ह्यसतिवस्तुनि कस्यचिद्भूति संभवति । न च इतिपदाद्गन्धस्य
पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य च स्वण्डशो भानमिति वाच्यम् । तथाप्यत्रैकवाक्यता-
बलादितिपदार्थे गन्धे पूर्वपदार्थस्य गन्धस्यान्वयो वाच्यः । स च व्यर्थः । नच पाषाण-
निष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव इतिपदार्थः । तत्र गन्धस्याधेयतयान्वयः । तावतैव विशेष्यस्थं
विशेषणमिति वाक्यार्थोपपत्तेरिति वाच्यम् । तावतापि सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभान्तं प्रकारे
तु विषयेय इति न्यायेन धर्मितावच्छेदकाशे भ्रमत्व न समवतीतिचेत्, नैवम् । रजतत्वेन
शुक्तिज्ञानानन्तरं रजतत्वेन शुक्तिधर्मितावच्छेदकीकृत्य रजतानयमितिवाक्यात्
भ्रमात्मकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया तादृशनिश्चयामिद्धेरिति ॥

श्लोकार्थं तु, ण्यता ण्यत्पत्येन । लक्ष्या लक्षणावृत्त्या बोद्ध्या, या
मानता प्रामाण्यं तस्या भेदः स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेन विशेष्यं नञ्

नञर्थोऽभाव । तेन युज्यते अनुयोगितासन्धेन विशयतया अन्वीयते, या धातूक्तिः
 वचिप्रतिपाद्योक्ति । तद्भाजः तद्विशयस्य । कृतः तृदर्थविषयस्य । इति-
 शब्दपूर्ववाक्यात् यादृशविशेष्ये यादृशविशयण बोद्धव्ये तादृशविशयणरूपोय इत्यर्थे । स
 विशय इति । अत्र पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य वारद्वय भान त्वनुभवगलादात्मीयने ।
 नास्तीत्यत्र तिर्थस्योद्देश्यतावच्छेदकघटकतया भानमिति शब्दप्रभावकल्पितन्युत्पत्तिसको-
 चादृहनीयम् ॥ अथवा पाषाण नास्तीति पदत्रय तात्पर्यग्राहकम् । इतिशब्दार्थे
 पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे गन्धस्यान्वयाद्विशिष्टलाम इत्यादिक स्वरमहनीयम् ॥ ३ ॥

इतिशब्दस्य मुख्यविशेष्यार्थबोधकत्व नेत्याशयेन पक्षान्तरमाह—

मू० आचष्टे प्राग्निशेष्य वा तद्विशिष्टविशेषणम् ।

गन्धस्त्वपद गन्धनिष्ठापाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वपरम् । तत्र न च वाच्यमित्यस्या-
 न्वय । बोधाकारस्तु पूर्ववत् । पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य वारद्वय भानादिक तु
 पूर्ववत् ॥ नन्वत्रगन्धस्त्वपदस्य गन्धनिष्ठापाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपविशिष्टार्था
 प्रसिद्धि । न च गन्धस्त्वपदात् गन्धस्य पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य च खण्डशो
 भानमिति वाच्यम् । तर्हि गन्धस्त्वपदात् गन्धस्य शक्त्या पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य
 च रक्षणया भानोपगमस्य युगपद्बृत्तिद्वयविरोधेनासम्बादिति चेत्, न । परस्परान्वय-
 बोधस्थले युगपद्बृत्तिद्वयस्याभ्युपगमात् । अयमेव वा पक्षान्तरानुसरण बीजम् ॥

श्लोकार्थ — पूर्वविशेष्यवाचकपद तादृशविशेष्यनिष्ठ विशयणमाचष्टे बोधयतीति ॥

मू० विशेषणान्वितोवच्यायर्थस्तत्र विशेषणम् ॥ ४ ॥

पाषाण नास्तीत्यनेन पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमुच्यते । प्रतिपादकत्वमिति
 शब्दार्थे । पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपादकत्वमेव वा इतिशब्दार्थे । पाषाणे
 नास्तीतितु तात्पर्यग्राहकम् । तथा च गन्धस्त्व पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपादका
 प्रमाणोक्तिविषयी मूलमित्यवयवबोध । श्लोकार्थस्तु— विशेषणान्वित पूर्वविशेषणान्वित,
 तत्रप्रतिपादकत्वोक्तिविशेष्यकृदर्थविषय । पूर्वविशेष्ये विशेषणमिति ॥ ४ ॥

नन्वत्र पक्षे न च पाषाण गन्धो नास्तीति वाच्यमिति प्रयोगानुपपत्ति । पुल्लिङ्ग
 गन्धशब्दप्रतिपाद्येऽभेदस्य धेना वतमर्थ बोधयत विशेष्यनिष्पन्नस्य वाच्यपदस्य नपुसकत्वा
 नुपपत्तेरित्यस्वरसादाह ।

मू० अथवाऽस्मिन् पूरणीयं सामान्येनेदमादिकम् ।
विशेष्य तु तदर्थः स्यात्प्रायशो वा विशेषणम् ॥ ५ ॥

पापाणे गन्धो नास्तीति भिन्न वाक्यम् । इति वाच्यमित्यनयोस्तात्पर्यमाहकत्वम् ।
तथाचेदमिति न वाच्यमित्यन्वयः । इदशब्दस्य गन्धवाचकत्वेऽपि उत्सर्गतो नपुसकत्वम्
इतिशब्दस्य पापाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिपादकत्वमर्थः । बोधाकारस्तु पूर्ववत् ।

श्लोकार्थस्तु—अस्मिन् वाक्ये । सामान्यत इदशब्दादिकमध्याहर्तव्यम् । तादृ-
शेदंशब्दार्थस्तु पूर्वविशेष्यम् । ननु अध्याहनेदशब्दस्य गन्धार्थकत्वे पुस्वानुपपत्तिः ।
नचोत्सर्गतं पदानां नपुसकत्वमिति वाच्यम् । यत्पदप्रतिपाद्यार्थपरामर्शकत्वमिदमादीनां
यत्र तत्र तेषां तत्समानलिङ्गकृत्वस्यैवाभिपुक्तसम्मतत्वेन तादृशनियमस्य स्वपरामृश्यमाना-
र्थनोधकपदान्तरासमवधानविषयत्वादित्याशयनाह—प्रायशो वा विशेषणमिति । तथा
चेदंशब्दस्य पापाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमर्थः । तदर्थकपुष्टिन्नपदान्तरसमवधानाभावा-
त्प्रकृते नपुसकत्वम् । इतिशब्दस्य गन्धनिष्ठत्वप्रतिपादकत्वमर्थः । तथा च पापाण-
निष्ठाभावप्रतियोगित्वात् गन्धनिष्ठत्वप्रतिपादकप्रमाणोक्तिविषयीगुणमितिन्वयप्रबोधः । ननु
नच गन्धस्य पापाणसन्धानभाव इति वाच्यमित्यत्राध्याह्रियमाणेदशब्दस्य विशेषणीभूतगन्ध-
परामर्शकत्वं विशेष्यभूतपापाणसन्धानभावपरामर्शकत्वं वा न संभवति । उभयोरपि
पुस्त्वादत् आह—प्रायश इति । तत्र तुल्यविधिवेशतया उत्तरकालीनमानसेन वा
लभ्यमन्य पापाणसन्धानभावाधिकरणत्वस्य गन्धवृत्तित्वस्य वा परामर्शकमिदमादिपदमिति
भावः ॥ ५ ॥

अध्याहार विनाप्याह—

मू० अथवा पूर्वलक्ष्योक्तितादात्म्येत्यर्थभागिनः ।
भावान्तार्थस्य वचसो नञप्राप्याप्यभेदता ॥ ६ ॥

पापाणे गन्धो नास्तीत्येक पदमनुकरणं विलक्षणां नुपूर्वाविशिष्टतादृशवाक्य-
परम् । अनेद इतिशब्दार्थः । वाच्यमित्यत्र कृत्यप्रत्ययो भावार्थकत्वादर्थः । तद-

न्तस्य वचेहत्तरर्थ । ननर्थस्त्वप्रामाण्यम् । तथा च तादृशानुपूर्वीविशिष्टाभिन्न वाक्य-
मप्रमाणमिति बोध ॥

श्लोकार्थस्तु—इतिशब्दपूर्वेण पाषाणे गन्धो नास्तीति पदेन वक्ष्या बोध्या या
उक्तिः तादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्टा तस्या यत्तादात्म्य अभेद तद्रूपो य इत्यर्थे विशेष्य-
तया तदन्वितस्य भावप्रत्ययान्तवचिधात्वर्थस्य वाक्यस्य ननर्थप्रामाण्यनिर्णयत्वमिति ॥
अत्र च पाषाणे गन्धवत्त्व नास्तीति वाच्यमित्यत्र पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिवोधस्तु
न साक्षात्, किन्तु पाषाणे गन्धवत्त्व नास्तीति वाक्यात्तादृशवाक्यम्योपम्यिनो
तदुत्तरकालीन इति भाव ॥ ६ ॥

ननु पाषाणे गन्धवत्त्व नास्तीत्यादिशब्दार्थकवक्ष्यादिसमभिव्याहारस्थले सेव रीति
संभवति, ननु ज्ञानविशेषबोधकमनशावयादिस्थले मन्तव्यं शक्यमित्यादौ इत्यतस्त-
त्साधारणा रीतिमाह—

मू० विशेष्यत्वादिना भेदान्वयी बोध इतेर्बलान् ।

भावान्तवचिमन्यादिप्रतिपाद्योऽप्रमेति वा ॥ ७ ॥

गन्धवत्त्वपदस्य गन्धविशेष्यकत्वमर्थ । तस्य वक्ष्याद्यर्थे ज्ञानेऽन्वय । तत्र
वचिधात्वर्थे शाब्दबोध । मनधात्वर्थो मानसबोध । शक्तिधात्वर्थे स्वोक्तार्थविशेष्यका-
प्रामाण्यप्रकारबोध । तत्रगन्धवत्त्वादिपदार्थस्य गन्धविशेष्यकत्वादेरन्वय । अथवा—गन्ध-
वत्त्वपदस्य गन्ध एवार्थ । तस्य विशेष्यत्वादिसम्बन्धेन ज्ञानेऽन्वय । तिङन्तार्थस्य
पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य प्रकारितासम्बन्धेन तत्रान्वय । अथवा—पाषाणे गन्ध-
वत्त्वं नास्तीति तात्पर्यग्राहकम् । पाषाणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितगन्धनि-
ष्ठविशेष्यत्वमिति शब्दार्थ । तस्य ज्ञानेऽन्वय । ननर्थस्त्वप्रामाण्यमिति ॥

श्लोकार्थस्तु—विशेष्यत्वादिसम्बन्धेन गन्धादिरूपविशेष्यत्वसम्बन्धी य भावप्रत्य-
यान्तवचिमन्यादिप्रतिपाद्योऽर्थे बोधः स अप्रमेति वा । न च पाषाणे गन्धवत्त्व
नास्तीति वक्तुं युक्तं शक्यमुचितमित्यादौ भावे तुमुन् । इत्युक्तिर्न युक्तेत्यर्थे इति

समदाय । तत्र युक्तत्वानुचितत्वे अप्रमात्वरूपे । अशक्यत्वं तु साधकशून्यत्वमिति विवेक ॥

इदानीं प्रसङ्गादितिशब्दप्रभावमाह—

मू० लक्षणा चैकवाक्यत्व विषयत्वविपर्ययः ।

व्युत्पत्तीनां च संकोच इतिशब्दस्य वैभवः ॥ ८ ॥

यथा पूर्वोक्तस्थल एव गन्धवत्त्वपदस्य गन्धविशेष्यकत्वार्थे लक्षणा विभिन्नतिङ्घटितत्वाद्भिन्नवाक्यत्वप्रसक्तावपि एकवाक्यत्व गन्धवत्त्वपदस्य मुख्यविशेष्यताप्रयोजकप्रथमान्तपदत्वान्त्येऽपि तदर्थस्य प्रकारत्व नामार्थयो साक्षाद्भेदान्वयस्याव्युत्पत्तत्वेऽपि व्युत्पत्तिसंकोचात्तथान्वयबोध इत्यादि । एवमन्ववाप्यूहम् ॥ श्लोकार्थस्तु स्पष्ट ॥ ८ ॥

मू० संबोधनं ग्रन्थकृतो ननोरर्थ उदीरितः ।

अन्वेति च यथायोग्यं कर्मत्वेन ततस्ततः ॥ ९ ॥

उदाहरणञ्चास्य—ननु मङ्गल विघ्नध्वस्त प्रति वा समाप्तिं प्रति वा न कारणम् । विनाऽपि मङ्गल नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु समाप्तिदर्शनात्—इति । विनापदस्याभावसामानाधिकरण्यमर्थ । मङ्गलमित्यत्र द्वितीयार्थं प्रतियोगित्वम्, तस्य विनापदार्थिकदेशाभावेऽन्वय, ससंबन्धित्वात् । विनापदार्थस्य चरमवर्णरूपसमाप्तान्वय । ग्रन्थेऽत्रत्यत्र घटकत्वसप्तम्यर्थ । वर्णेषु चरमत्वं च स्वघटितग्रन्थघटकवर्णप्रभावात्समानकालीनत्वम् । तस्यादर्शनं ज्ञानम्, ज्ञाप्यत्व पञ्चम्यर्थ । अन्वयश्चास्य कारणभेदे वाकारद्वयसमभिव्याहृतस्य समाप्तिपदस्य विघ्नध्वस्तमाप्त्यन्यतरदर्थ । यत्तु विघ्नध्वस्तपदस्य विघ्नध्वस्तसमाप्त्यन्यतरार्थकत्व समाप्तिपदस्य वा स्यादित्यत्र विनिगमनापिरहाद्भिन्नध्वस्तसमाप्त्यन्यतरत्वावच्छिन्नस्य वारद्वय भानं स्यादित्येति शङ्क्य प्रथमोपस्थितत्वात्प्राथमिकपदस्यैव लक्षणति केवाचित्तमाधानम् । अन्यथा च यस्मिन्पदे वाकारसमभिव्याहारस्तस्यैव लक्षणिकत्वम् । वाकारसमभिव्याहारस्य लक्षणात्तार्थ्यप्राहकत्वात् । उच्यते वाकारसमभिव्याहारोऽप्राप्ताधिक । अतो नोभयत्र वाकारसमभि व्याहारस्येऽन्यतरत्वावच्छिन्नस्य वारद्वय भानापत्तिरिति च समाधानान्तरम् । तदुभयमप्यसमीचीनमिति भाति । तथाहि—एकपदस्योभयान्यतरत्वा

वच्छिन्नोपस्थापकत्वे वाकारसमभिव्याहारस्येव शक्तया खोपस्थाप्यैकतरार्थविलक्षणान्यतरत्वा-
वच्छिन्नपटकैकपदार्थोपस्थापकपदान्तरसमभिव्याहारस्यापि ज्ञान प्रयोनकम् । अतो
विघ्नध्वसपदस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽपि समाप्तिपदश्रवणात्प्रागन्यतरत्वावच्छिन्नोपस्थापकत्वात्-
भवेन तस्य प्रथमोपस्थितत्वमकिञ्चित्करम् । एव यस्मिन्ने इत्यादि समाधानमप्यमङ्ग-
तम् । यत् उत्तरपदे वाकारसमभिव्याहार विना पूर्वपदे वाकारसमभिव्याहारोऽनुभव-
विरुद्ध । तथाहि—घट वा पट वाऽऽनयेति घट पट वाऽऽनयेत्येवानुभवसिद्ध प्रयोग ।
न तु घट वा पटमानयेति प्रयोगानुभव शक्यते नाटयितुम् । तत्र घट वा पट वाऽऽनयेत्युभयत्र
वाकारसमभिव्याहारस्तेनैव प्रत्याख्यात । तेन यस्मिन्ने इत्यादिमन्थार्थपर्यालोचनाया यत्र
घट पट वाऽऽनयेत्युच्यते तत्र पटपदस्य लक्षणा । यत्र घट वा पटमानयेत्युच्यते तत्र घटपदस्य
लक्षणैत्यर्थे स्वरसतो लभ्यते । स चानुभवविरुद्ध । किन्तु सर्वत्रोत्तरपदस्यैव लक्षणा
तत्रैव वाकारसमभिव्याहार । घट वा पट वाऽऽनयेत्यत्र घटपदे वाकारसमभिव्याहारस्तु घटपद-
न घटत्वावच्छिन्नोपस्थापकमिति तात्पर्यं ग्राहयति । पटपदे वाकारसमभिव्याहारस्तु
पटपद घटपटान्यतरत्वावच्छिन्नोपस्थापकमिति तात्पर्यं ग्राहयति । नच वैपरीत्ये विनिग-
मनाविरह इति वाच्यम् । पूर्वपदे वाकारसमभिव्याहार त्रिनाप्युत्तरपदे वाकारसमभिव्या-
हारस्य, उत्तरपदे वाकारसमभिव्याहार विना पूर्वपदे वाकारसमभिव्याहाराभावस्य च विनि-
गमकत्वमित्यादिकमालोचनयीम् । विनापीत्यत्रापिशब्दस्वारस्यान्मङ्गलसामानाधिकरण्यमपि
सूच्यते । तथाच मङ्गलप्रतियोगिकाभावसमानाधिकरणमङ्गलसमानाधिकरणनास्तिकादि-
कर्तृकग्रन्थपटकसमाप्तिज्ञानज्ञाप्यविघ्नध्वससमाप्यन्यतरनिरूपितकारणतावद्भेदव्यन्मङ्गलमित्य-
न्वयबोध । तत्र ननुपदस्य ग्रन्थकारसबोधनमर्थ । तस्य कर्मतासबन्धेन कारणभेदेऽन्वय ।
ग्रन्थकारसबोधनकर्मत्व नाम ग्रन्थकारसमवेतबोधजनकव्यापारजन्यज्ञानविषयत्वमिति सर्वं
सुस्थम् ॥ श्लोकार्थस्तु स्पष्ट ॥ ९ ॥

प्रसगाच्चेच्छब्दस्यार्थमाह—

सू० स्वानुमत्यतिपाते तद्विशिष्टे वा विशङ्कने ।

जिज्ञासायां क्वचिच्चेत्तद्वेद्यता कर्तरि क्वचित् ॥ १० ॥

उदाहरण चास्य इतिचेन्नैति । तत्र स्वस्यानुमति अभ्युपगमापरपर्यायो ज्ञान-
 विशेष । तस्या अतिपातः अभाव । तदर्थकश्चेच्छब्द । तत्र यत्र चेदित्यनन्तर
 पृथङ्गन् श्रूयते तत्र चेत्पदसमभिव्याहृतनञ एवानुमत्यभावोऽर्थ । यत्र पृथङ्गन् श्रूयते
 किंत्वितिचेदित्यत्र तत्र चेदित्यस्य तदर्थकत्वं बोध्यम् । तत्र न कारणमित्यत्र विशिष्टकारण
 भदस्य प्रकारितासबन्धेन मङ्गलस्य विशेष्यतासबन्धेनानुमताबन्धव्य, इतिशब्दप्रभा
 यात् । तत्र चेच्छब्दार्थ स्वानुमत्यभाव — स्वनिष्ठानुमत्यभाव । स च नैरुदा
 स्वनिष्ठानुमत्यभावरत्वेन विशिष्टरूपेण चेच्छब्देन प्रतीयते । किन्तु स्वनिष्ठत्वं विधेयतया,
 अनुमत्यभावश्चोद्देश्यविधया । तथाच तादृशविशिष्टमेदप्रकारकमङ्गलविशेष्यकानुमत्य
 भाव स्वनिष्ठ इति विशिष्टबोध । यत्र इति चेदनन्तर पञ्चम्यन्तपद श्रूयते तत्र पञ्चम्य
 न्तार्थज्ञानज्ञाप्यत्वस्यानुमत्यभावेऽन्वय । केचित्तु तज्ज्ञानप्रयाज्यत्व पञ्चम्यन्तार्थ । तस्य
 स्वनिष्ठत्वेऽन्वय । प्रयोज्यत्व स्वरूपसबन्धविशेष । प्रतिबद्धघाभावसबन्धप्रतिबन्धकयो प्रयो
 ज्यप्रयोनकभावस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । प्रकृते शिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य समाप्तिसाधन
 त्वानुमानादिति यदि स्यात्तदा तादृशानुमत्यभाव शिष्टाचारविषयत्वज्ञानजन्यमङ्गलवि
 शेष्यकसमाप्तिकारणत्वप्रकारकानुमितिप्रयोज्यस्वनिष्ठत्ववानिति विशिष्टबोध इत्याहु ।
 प्रकारान्तरेणाह—तद्विशिष्टे वा विशङ्कन इति । स्वानुमत्यभावविशिष्टशङ्कायामित्यर्थ । शङ्का
 स्वोक्तार्थविशेष्यकामाणाणिकत्वप्रकारकज्ञानम् । प्रकृते तु कैवल्यज्ञानमेव शङ्का । तत्र
 स्वानुमत्यभावो नाम प्रतिबद्धत्वम्, न तु पूर्वोक्त । तत्र नञ एव प्रतिबद्धत्व
 मर्थ । चेच्छब्दस्य शङ्कार्थ । तत्र मङ्गलादे विशेष्यवादिनाऽन्वय । कारण
 त्वानुमानादित्यत्र पञ्चम्यर्थो निरूपितत्वम् । अन्वयश्चास्य प्रतिबद्धत्वे । तथा च
 मङ्गलविशेष्यकयथोक्तभेदप्रकारिका शङ्का निरुक्तानुमाननिरूपितप्रतिबद्धत्ववाश्रयीभूतेति
 विशिष्टबोध । यत्रेति चेदित्येव श्रूयते तत्र जिज्ञासेतरार्थकस्थले सर्वत्र नञशब्द प्रयोक्तव्य
 इत्यभिप्रायो ग्रन्थकारस्य । अत्र केचित्पूर्वपक्षयन्ति । इति चेत्तत्र यदि नञ प्रतिबद्धत्व
 त्वमेवार्थ तर्हि तदनन्तर—यत्र पञ्चम्यन्तपद श्रूयते तत्र तदर्थतन्निरूपितत्वविशिष्टप्रतिबन्ध
 त्वप्रकारकबोधसम्भवेऽपि—यत्र पृथक् पञ्चम्यन्तपद न श्रूयते, किन्त्विति चेन्नैत्यनन्तर शिष्टा
 चारविषयत्वेन मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वमनुनीयत इत्येव, तत्र का गति । नहि निरूपका

विशेषितप्रतिपद्यत्वप्रकारकबोध कचित्प्यारसिक सन्ननुभूयते । अतोऽयमर्थोऽनुपपन्नइति । अत्रासाद्भातर—यत्र पृथक् पद न श्रूयते तत्राप्यन इति पद्यम्यन्त पदमध्याहार्यमिति—प्राहु । युक्त चैतत् । इति चेत्नेत्यत्र संशेव विवरण त्रियने—इतिचेत् । कुन , यत शिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य समासिसाधनत्वमनुमीयते अत इत्यर्थ इति । तस्मादेतद्विवरणपर्यालोचनया अत इत्यादिकमध्याहार्यमेव । अत्रोक्तपक्षद्वयमेकविषयकमेव । विषयान्तरमप्याह—जिज्ञासायां क्वचिदिति । अत्रोदाहरणम्—द्रव्यत्वज्ञानो किं मानम् ? न तावत्प्रत्यक्षम्, घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाप्रहादितिचेत् । कार्यममवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजात्यनुमानादिति । अत्र द्रव्यत्वजातिविषयकप्रमाकरणविषयकजिज्ञासा कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वविषयक-द्रव्यत्वजात्यनुमितिज्ञाननिवर्तनीया इति बोध । तादृशानुमितिज्ञाननिवर्त्यत्व कथं द्रव्यत्वजातिप्रमाणजिज्ञासाया इच्छाया विषयसिद्धिमात्रनिवर्तनीयतया प्रमाणजिज्ञासाया प्रमाणसिद्धिमात्रनिवर्त्यत्वादिति चेत् । द्रव्यत्वजातावनुमितिज्ञाने द्रव्यत्वजातिविषयकानुमि-त्यात्मकप्रमाकरणज्ञानम्याप्योचित्यावर्जनीयनया परम्परयाऽनुमितिज्ञाननिवर्त्यत्वस्य, तस्य विशिष्टानुमितिज्ञानस्यानुमानज्ञानरूपतया साक्षाद्वा तन्ननिवर्तनीयत्वस्य प्रमाणजिज्ञासाया सत्त्वात् । अत्रानुमानपदमनुमितिज्ञानपरम् । निरूपितत्व पञ्चम्यर्थे । नर्थस्तु निवर्त्यत्वम् । तस्य चेच्छब्दार्थे जिज्ञासायामन्वय ।

नन्वत्र जिज्ञासाया द्रव्यत्वजातिप्रमाणविषयकत्व दुर्लभम् । न च मानपदार्थस्य विषयताविशेषसम्बन्धेन जिज्ञासैकदेशे ज्ञानेऽन्वयात्तल्लभ इति वाच्यम् । विचारासहत्वात् । किमत्र किंशब्दार्थविशेषितस्य मानपदार्थस्य विषयतासम्बन्धेनान्वय, उत किंशब्दार्थस्यापि प्रातिस्विकरूपेण विषयतासम्बन्धेनान्वय, आहोस्विकद्रव्यत्वजातौ किं मानमित्येक वाक्यम् । तत्र मानविशेष्यकजिज्ञासाविषयप्रकारकामेदससर्गकबोध प्रथममुत्पद्यते । तत इतिचेदिति श्रवणे तत्र विषयतासम्बन्धेन मानपदार्थमात्रस्यान्वय इति । नाथ, जिज्ञासाया द्रव्यत्वजातिप्रमाणमात्रविषयकतया जिज्ञासान्तर्भविण तद्विषयकत्वाभावात् तद्विशेषि-तप्रमाणविषयकत्वस्य जिज्ञासाया दुर्घटत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । नापि स्तरीय, इतिशब्दपरिज्ञयापत्ते, भिन्नवाक्यतया प्रतीयमानाना वाक्यानामेकवाक्यतासम्पादन-स्येतिशब्दप्रभावात्वेन तद्वदितभिन्नवाक्यै प्रातिस्विकरूपेण बोधासम्भवात् । यद्यपि जिज्ञासा-

विषयत्वोपलक्षितस्य मानस्य विषयतया ज्ञानेऽन्वय स्वीकृत्यैकवाक्यतापि सघटते । जिज्ञासायाश्चोपलक्षणतया निदेशेन जिज्ञासाविषयकत्वामावेऽपि न क्षतिरिति वक्तुं शक्यते । तथापि न तावत्प्रत्यक्षं घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यस्वाग्रहादित्यस्य भिन्नवाक्यत्वं दुर्बारेव ।

अत्रायं समाधि । यत्र किंशब्दसमभिव्याहृतनन्विरयादिग्रन्थोत्तरं इतिचेनेति श्रूयते तत्रेतिशब्दपूर्वमेकमेव पदमव्यय विशिष्टतादृशवाक्यपरम् । इतिशब्दार्थस्तु प्रतिपाद्यत्व तस्य चेच्छब्दार्थेऽन्वय । तत्र किंशब्द यदाशङ्काविषयपर तदा चेच्छब्देनाप्याशङ्काभिधीयते । यदि जिज्ञासाविषयपर तदा चेच्छब्देनापि जिज्ञासाभिधीयते । तत्र द्रव्यत्वजाति-विषयकप्रमाकरणं जिज्ञासाविषयीभूतमित्यादिवोधस्तु तादृशपदोपस्थाप्यवाक्यपटकीभूत-पदज्ञान इति बोध्यम् ॥

अत्र केचित् प्रश्नम् —निपाताना द्योतकत्वात् अयं पक्ष सर्वोऽप्यनुपपन्न । तत्र ननुपदस्य तदर्थविशेष्यत्वेनाभिमतार्थबोधकपदे स्वार्थान्तर्भावेण लक्षणातार्पर्यमाहकत्वोक्ति-संभवेऽपि चेत्पदस्य तथा वक्तुमशुक्तत्वादिति ॥

तत्र, निपाताना द्योतकत्वस्य नैयायिकसिद्धान्तविरुद्धत्वात् । अन्यथा नञ् शक्यतावच्छेदकनिरूपण एवकारशक्यतावच्छेदकनिरूपणं च दीधितिकृतां विरुद्धेयत । अथ निपाताना द्योतकत्वस्य नैयायिकसप्रदायविरुद्धत्वे इवशब्दस्य न सादृश्यार्थक्यतः, किन्तु सादृश्यप्रतियोगिवाचकपदस्यैव तत्सादृश्यावच्छिन्ने लक्षणंति तत्र ग्रन्थकृता निरूपण तव विरुद्धेयेतिचेन्न । तत्र चैत्र इव भैत्र, चैत्रमिष भैत्रमानयेत्यादौ चैत्रमैत्रपदयो समानलिङ्ग-वचनकत्वानुपपत्तिरूपबाधकप्रतिसंधानेन तथोक्ते । अत एव इवशब्दार्थप्रतियोग्यनुयोगि वाचकपदयोरपि समानवचनकत्वादिना भाव्यमिति व्युत्पत्त्यन्तरं स्वीकृत्येवशब्दस्य सादृ-श्यार्थकता केचिदाचक्षते । स्यादेतत् । निपातार्थस्य मुख्यविशेष्यतया मानं नैयायिकसप्रदाय-विरुद्धमिति । नैव दोष । पुरेपे दण्डो नवेति संशयस्य दण्डामाषदण्डोभयविशेष्यतानिरूपित-पुरुषवृत्तित्वनिष्ठप्रकारताशालिरगुपपादयता गदाधरभट्टाचार्येण निपातार्थविशेष्यकत्वस्यापि सूचितत्वादिति । अथात्र पक्षत्रयेऽपि क्वचिद्विशेष्यत्वादिना प्रथमाद्यन्तार्थस्यान्वयबोधार्थं

कचित्सूर्वपदेन वाक्यरोधार्थं च इतिशब्दस्यावदयन्त्वमापतितम् । तथाच यत्रेतिशब्दसमभिव्याहारो नास्ति, यथा आत्मवादे गुतावलयम्—नातिरिच्यते चेत् तर्हि समूहात्म्येने नीलाकार पीताकार स्यादिति । तत्र का गतिः ? अत्र केचित् तत्रापि इतिशब्दोऽध्याहर्तव्य इत्याहुः । वस्तुतस्तु चेच्छब्दो द्विविधः । ययर्थे एक आशङ्कार्थकोऽपरः । तत्र तावत् यत्रेतिशब्दसमभिव्याहारो न दृश्यते तत्र ययर्थक एव चेच्छब्द इत्यवधेयम् ॥ तद्वैयता कर्तरि क्वचित् । तत्र तच्छब्देनाशङ्का जिज्ञासा चाभिधीयते । तद्विशेष्यत्वं क्वचित्ताश्रयस्यैव । यथा—शब्दाश्रयत्वेनाकाशस्य कारणत्वे कान्यथासिद्धिरिति चेत्पञ्चमीति गृहाण इति । शब्दाश्रयत्वावच्छिन्नत्वप्रकारेण कारणत्वप्रकारकाकाशविशेष्यकग्रहविरोधिग्रहविषयीभूतान्यथासिद्धिर्जिज्ञासाविषयीभूतेति तत्रेतिपदपूर्वाव्ययात्मकतादृशपदोपस्थाप्यवाक्यस्यार्थः । कथमितिचेदित्यम् । शब्दाश्रयत्वेनेत्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । तदर्थे प्रकारत्वे तृतीयान्तार्थस्य शब्दाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्यान्वयः तस्य कारणत्वपदार्थे कारणत्वग्रहेऽन्वयः । अथवा इतिशब्दमनध्याहृत्य तृतीयार्थस्यावच्छिन्नत्वस्य प्रकारितासम्बन्धेन कारणत्वग्रहेऽन्वयो वाच्यः । यद्वा—तृतीयार्थस्यावच्छिन्नत्वस्य कारणत्वग्रहरूपकारणत्वपदार्थदेशकारणत्वे स्वरूपसम्बन्धेनान्वयः । नचात्र घटादिकं प्रतीत्यम्याध्याहर्तव्यतया शब्दाश्रयत्वावच्छिन्नघटादिनिरूपितकारणत्वाप्रसिद्ध्याऽप्रामाण्यार्पितिरितिवाच्यम् । इटापत्ते । अभिनिवेशेन च प्रयोगात् । पक्षत्रयऽपि विरोधिग्रहविषयत्वस्य सप्तम्यर्थस्यान्यथासिद्धावन्वय इति बहवः । तत्र सप्तम्या विरोधिग्रहविषयत्वार्थकत्वं न स्वारसिकमिति प्रतिभाति । वस्तुतस्तु कारणत्व इत्यनन्तरं सभाव्यमाने सतीति पूरणीयम् । आनुभाषिकं चैतत् । कान्यथासिद्धिरित्यनन्तरं गृहीतव्येति पूरणीयम् । अत एव पञ्चमीति गृहाणत्युत्तरम् । इदानीं सप्तम्यर्थस्य प्रयोज्यत्वस्य गृहीतव्येत्यत्र तस्यप्रत्ययग्रहणार्थे ग्रहेऽन्वयः । तथा च शब्दाश्रयत्वावच्छिन्नत्वप्रकारकसंभावनाविषयीभूतकारणताप्रयोज्यग्रहविषयीभूतान्यथासिद्धिः केत्यर्थः । तत्र संभावनाविषयीभूतकारणताप्रयोज्यत्वसविशेषणं हीति न्यायन कारणत्वसंभावनाप्रयोज्यत्व एव पर्यवस्यति । अन्यथासिद्धिग्रहे च कारणत्वसंभावनायाः प्रयोजकत्वमवाधितमेव । कारणत्वसंभाव्यैवान्यथासिद्धेर्निरूप्यत्वात् । यद्वा कारणत्वपदपूर्ववृत्तित्वपरं तत्संभावनाप्रयोज्यत्वे न कापि विपत्तिरितिवादिक्मवसेयम् । अत्र चेदन्तार्थस्य तादृशवाक्यप्रतिपाद्यजिज्ञासाया अघ्याहियमाणत्वमिति

पदार्थेऽन्वय । पञ्चमीत्यत्र विषयत्वमितिशब्दार्थ । तथाचैतादृशवाक्यप्रतिपाद्यजि-
ज्ञासाश्रयस्त्व पञ्चमान्यथासिद्धिविषयकज्ञानवान् भूया इति बोध । एव पञ्चमीति गृह्य
तामिति यत्र श्रूयते तत्र तादृशवाक्यप्रतिपाद्यजिज्ञासाश्रयत्वसमवेत पञ्चमान्यथासिद्धि
ग्रहो भूयादित्यर्थ । जिज्ञासान्वितस्याध्याहृततृतीयान्तयुग्मच्छब्दार्थस्य तृतीयार्थसमवेतत्व
द्वारा ग्रहेऽन्वयादित्यादिकं तत्र तत्र स्वयमूहनीयम् । श्लोकार्थस्तु उक्त ॥ १० ॥

मू० तथापि स्याद्वाध्यत्वे यद्यपि स्यादनादरं ।

यदि चेपदनिष्टत्वे तदा तद्वन्न्यवेदने ॥ ११ ॥

प्रथमस्योदाहरणम्—यद्यपि स्नेहत्व नित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकम् । तथापि
जन्यस्नेहत्व तथा बोध्यमिति । अत्र स्नेहत्व नित्यवृत्तित्वप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकमेदवदिति
बोधे यद्यप्यर्थस्यानादरस्याप्रयोजकत्वज्ञानरूपस्य विषयतया, अप्रयोजकत्वरूपस्य वा स्वरूप-
सचन्वेन भेदेऽन्वय स्वीकर्तव्य । अत्र शुद्धस्नेहत्वे कार्यतावच्छेदकमेदो हि जलत्वजात्यसिद्धि-
प्रयोजकतयोपन्यस्यते । स च न तथा भवितुमीष्टे । जन्यत्वविशेषितस्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेद-
कत्वनादाय जलत्वजातिसिद्ध्युपपादनसम्भवादितिभाव । तदेवाह—तथापि जन्यस्ने-
हत्व तथा बोध्यमिति । तथापीत्यस्य शुद्धस्नेहत्वविशेष्यकार्यतावच्छेदकमेदप्रकारकज्ञाना-
प्रतिगद्गत्वमर्थ । तस्य तथा बोध्यमित्यत्र कार्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेऽन्वय ।
तथा चा प्रयोजकनित्यवृत्तित्वप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकमेदवत् स्नेहत्वमिति प्रथमवाक्यार्थ ।
स्नेहत्वविशेष्यकार्यतावच्छेदकमेदप्रकारक ज्ञानाप्रतिबन्धकार्यतावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानविष-
यीभूत जन्यस्नेहत्वमिति द्वितीयवाक्यार्थ । यत्र बोध्यमिति न श्रूयते किन्तु तथापि
जन्यस्नेहत्व कार्यतावच्छेदकमित्येव तत्र निरक्त ज्ञानाप्रतिबन्धज्ञानविषयत्वपर्यन्त तथाप्यर्थ ।
तस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽन्वय इत्यादिकं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयोदाहरणम्—यद्विच हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तत्राऽन्त्या
वयवित्ये सतीति विशेषणीयम् । अत्र न्यस्तमभिव्याहृतमूधातुनाऽभावोऽभिधीयते ।
आख्यातेन प्रतियोगित्वम् । ईषदनिष्टत्व यदि चेत्यनेनोच्यते । तच्च बलवद्द्वे-

पाविषयत्वम् । तथाच बलवदङ्घ्रेपात्रियहस्तादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाश्रय शरीरव्य-
 वहार इति प्रथमवाक्यार्थे । द्वितीयवाक्यार्थे इतिशब्दानन्तर अनेनेति
 पूरणीयम् । तत्र यदि लक्षण इति सप्तम्यन्तलक्षणभद्रमध्याह्नियने । तदा विपूर्वकशिष्वा-
 तूत्रस्य भावकर्मणोरित्यधिकारविहितस्थानीयप्रत्ययस्य साधुत्वार्थकत्वम् । विपूर्वकशिष्वा-
 धातोर्घटितत्वमर्थे । लक्षण इत्यत्र सप्तम्यर्थो निष्ठत्वम् । अन्यावयविरूपे सतीत्येक पदम् ।
 तादृशानुपूर्वाविशेषविशिष्टवाक्यपरम् । इतिशब्दार्थश्च प्रतिपाद्यत्वम् । अनेनेत्यत्रेद-
 शब्दार्थो धर्म । तृतीयार्थो निरूपितत्वम् । तथाच सप्तम्यन्तसत्पदसमभिव्याहृता
 न्यावयवित्वपदप्रतिपादान्यावयवित्ववैशिष्ट्यरूपो यो धर्मस्तन्निरूपितघटितत्व निरुक्तलक्षण-
 निष्ठमिति बोध । यदिच लक्षणमिति प्रथमान्तलक्षणशब्दोऽध्याह्नियने, तदा कर्मण्यनीय-
 र्प्रत्यय । कर्मत्व च प्रकृते आश्रयत्वम् । तथाचानीयरप्रत्ययार्थस्याश्रयस्याभेदेन लक्षणेऽन्वय ।
 शेष पूर्ववत् । यदि लक्षणवाक्य इति सप्तम्यन्तलक्षणवाक्यशब्दोऽध्याह्नियने, तदाऽन्याव-
 यवित्वे सतीत्यव्योपस्थापिततादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्ट इत्यर्थभेदे, सचाध्याहृततृतीयान्तेदश-
 ब्दार्थवाक्येऽन्वेति । शेष पूर्ववत् । एव लक्षणवाक्यमिति प्रथमान्तलक्षणवाक्यशब्दाध्याहारपक्षेऽ
 प्यूहनीयम् । पक्षचतुष्टयेऽपि हृत्यप्रत्ययत्वेन रूपेणैसाधनत्वमनीयरप्रत्ययार्थे ।
 अन्यव्यक्षास्य प्रकृत्यर्थे । इष्ट च प्रकृतेऽतित्र्यासिवारणं बोध्यम् । अत्र लक्षणशब्देन
 न केवल चेष्टावत्त्वेन रूपेण चेष्टावत्त्वरूपशरीरलक्षणमुपस्थाप्यते । केवलचेष्टावत्त्वस्यान्त्या-
 वयवित्वघटितत्वाभावेन बाधापत्ते । नाप्यन्यावयवित्वविशिष्टचेष्टावत्त्वरूपेण तादृश-
 विशिष्टधर्मस्यान्त्यावयवित्वघटितत्वे निर्विवादेन प्रकृतानुपयोगात्तादृशविशिष्टलक्षणे पुनरन्या-
 वयवित्वघटनाया इष्टसाधकत्वामावात् । किन्तु चेष्टावत्त्वघटितलक्षणत्वेन सामान्यत शरीर-
 लक्षणत्वेन वा । एव लक्षणवाक्यशब्देन न केवल चेष्टावत्त्व शरीरत्वमित्यानुपूर्वीविशेषविशिष्ट-
 वाक्यत्वेन, नाप्यन्यावयवित्वे सति चेष्टावत्त्व शरीरत्वमिति तादृशानुपूर्वीविशिष्टवाक्यत्वे-
 न वा रूपेण लक्षणवाक्यमुपस्थाप्यते । किन्तु चेष्टावत्त्व शरीरत्वमिति वाक्यघटितलक्षणवाक्य-
 त्वेन सामान्यत शरीरलक्षणवाक्यत्वेन वेति बोध्यम् ।

केचित्सु लक्षणशब्देन चेष्टावत्त्वेन रूपेण चेष्टावत्त्वरूपलक्षणमुपस्थाप्यते ।
 विपूर्वकशिष्वात्वर्थो विशेष्यत्वम् । शेष पूर्ववत् । युज्यते चैतत् । अन्यावयवित्वे

सति चेष्टावत्त्व शरीरलक्षणमिति ज्ञानेऽन्त्यावयवित्वमैशिशेषनिष्ठप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यताया चेष्टावत्त्वे सत्त्वात् । एव लक्षणवाक्यशब्देन चेष्टावत्त्व शरीरत्व-
मित्यानुपूर्वीविशिष्टवाक्यत्वेनैव रूपेण लक्षणवाक्यमुपस्थाप्यते । अन्त्यावयवित्वे
सति चेष्टावत्त्वं शरीरत्वमिति वाक्य शरीरलक्षणपरमित्याकारकज्ञानेऽन्त्यावयवित्वे सतीति
पदस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन चेष्टावत्त्वं शरीरत्वमिति वाक्य प्रकारतयाऽन्त्यावयवित्वे
सतीति वाक्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया चेष्टावत्त्व शरीरत्वमितिवाक्ये विद्यमानत्वा-
न्न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः । एतन्मते तादृशविशेष्यतायामतिव्याप्तिवारणरूपेष्टप्रयोजनकत्वमक्षत-
मेवेति ध्येयम् ।

इत्थ च तदेत्यत्र तच्छब्देन शरीरव्यवहारनिष्ठहस्तनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमुप-
स्थाप्यते । विशषणाना लक्षणघटकत्व विशेषणवान्चकपदाना लक्षणवाक्यघटकत्व जाति
व्याप्त्यादिवारणप्रयोजनकत्वमनिश्चित्यानावश्यकत्वेनाध्ययसीयते । तत्रातिव्याप्तिवारण
प्रयोजनकत्व तदघटितस्थालक्ष्यसाधारणतामनध्यवसाय न व्यवस्यते । तत्रातिव्याप्ति
निरूपकाधिकरणे लक्ष्यतावच्छेदकभूयत्वनिश्चय स्यादिति पट्टते लक्ष्यतावच्छेदकीभूतशरीर
व्यवहारविषयत्वस्य हस्तादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञान तद्वटकत्वज्ञानजनकमित्यादि ॥ ११ ॥

सू० प्रयोज्यत्वेऽपि वा तुल्ययुक्तिकत्वे क्वचिद्भवेत् ।

परिसंभावनाद्देतुत्वार्थकत्वं तयोः क्वचित् ॥ १२ ॥

क्वचित् प्रयोज्यत्व तदेत्यत्र दाप्रत्ययार्थ । यदिचार्थस्तु पूर्ववत् । यथा यदिच
पर्वने धूमोऽस्ति तदा वह्नि पर्वतेऽस्तीति । तत्र तच्छब्देन धूमनिष्ठपर्वतवृत्तित्वमभिधीयते ।
दाप्रत्ययेन प्रयोज्यत्वम् । अन्वयश्चास्य वृत्तित्वे । वाकारेणात्रापि पूर्वोक्तार्थ एव
युज्यत इत्युक्तं भवति । क्वचित्तुल्ययुक्तिकत्व दाप्रत्ययार्थ । यथा एक पटत्वस्य
जातित्वाभाव मनुते । अन्यस्तु पटत्वस्य । तत्र पटत्वजातित्ववादी अपर प्रति प्रत्यवति
इते—यदिच पटत्व जाति तदा पटत्वमपि जातिरिति । अत्रापि यदिचार्थ पूर्ववत् ,

फलद्वेषाविषयत्वस्य तत्राप्यविशिष्टत्वात् । तदेत्यत्र तच्छब्दस्य घटत्वनिष्ठजातित्वमर्थे ।
 तुल्ययुक्तिक्त्व दारुप्रत्ययार्थं जातित्वेऽन्वेति । केचित्तु यदिकेयम्य षचित्समाधानार्थकता-
 माचक्षते यत्र तादृशोऽर्थो वक्तुरपि सम्मत यथा—यदि च घटत्व जातिरित्यनेव ।
 तदर्थसमाधाना च विषयतया जातित्वेऽन्वेति । ऋचिचदाशब्दस्य हेतुत्वार्थकत्वमपि ।
 हेतुत्व जन्यत्वम् । यदिच तत्र दण्डो वर्तने तदा घटोत्पत्तिरपीति । अत्र तत्त्वद्रस्य दण्डोऽर्थ
 जन्यत्व दारुप्रत्ययार्थं । तस्य घटेऽयय इत्यादिक स्वयमूहनीयम् ॥ १२ ॥

इदानीं प्रसङ्गवाक्यघटकचदाशब्दासमभिन्न्याहृतयदिशब्दार्थं श्लोकद्वयेन स्पष्टयति ।

मू० आहार्यधीर्यदेरथः चक्षते केचिदन्यथा ।

तदपिन्न्याहृतस्यैव तर्ह्यन्तरार्थता ॥ १३ ॥ X

व्यापनारोप्यताभेयसंबन्धित्वात्प्रयाध तत् ।

समोचीनं न तज्जाति यतो बहु निरर्थकम् ॥ १४ ॥

आहार्यज्ञानविषयत्व यदिशब्दार्थं इति सम्मतम्, यथा—यदि पर्वते वह्निर्नस्यात्
 तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति । अत्र वह्निशब्दार्थाभिव्यक्तो नञ्प्रार्थाभावो मुख्यविशेष्य ।
 पर्वतवृत्तित्व तदशे प्रकार । अथवा—वह्निरेव मुख्यविशेष्य । तदशे पर्वतनिष्ठाभाव
 प्रतियोगित्व प्रकार । नञ्समभिन्न्याहृतासधात्वर्थाभावान्वितप्रतियोगित्वस्य तिङ्-
 त्वात् । आहार्यज्ञानविषयत्व यदिशब्दार्थं, तच्च पर्वतविशेष्यकगृह्णिकारकज्ञानोत्तरकाली
 नज्ञानविषयत्वम् । अन्यपश्चात्सधात्वर्थे । लिङ्त्वेन रूपेण लिङ्गर्थो न विवक्षित । तच्चच
 वन्त्वाभाव पर्वतविशेष्यकगृह्णिकारकज्ञानोत्तरकालीनज्ञानविषयपर्वतनिरूपितवृत्तित्वाश्रय
 इति, वह्नि तादृशज्ञानोत्तरकालीनज्ञानविषयपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगीति वा तदर्थं । तर्हि
 धूमोऽपि न स्यादित्यत्र तर्हीत्यस्य वन्त्वाभावविशेष्यकपर्वतवृत्तित्वज्ञानज्ञाप्यत्व वह्निविशेष्य
 कपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानज्ञाप्यत्व वार्थे । तस्यापि यथायोगमन्वय । अत्र तु
 लिङ्त्वेन रूपेणापत्तिरर्थे भावार्थेऽन्वेति । तथाच वन्त्वाभावविशेष्यकपर्वतवृत्तित्वज्ञानज्ञाप्यं मत्
 पर्वतवृत्तित्वमापत्तिविषयीभूतं तदाश्रयो धूमामाव इति, वह्निविशेष्यकपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगि

त्वज्ञानज्ञाप्य य पर्वतनिष्ठागाव आपत्तिविषय तत्प्रतियोगी धूम इति वा वाच्यार्थ ।
 अत्र वेचिद्याचक्षते । यदि वह्निर्न स्यादिति वाक्य तात्पर्यग्राहकम् । तत्समभिव्याहृतस्य
 तर्हिशब्दस्यैवाभान्तरार्थकत्वमिति । किं तदर्थान्तरमित्याह—व्यापनेति । व्यापन व्यापकत्व
 मित्यक पक्ष । तथा च तर्हिशब्दस्य पर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वोपलक्षितो यो वह्नि तत्प्रति
 योगिताभावव्यापकत्वमित्यर्थ । अन्वयश्चास्य नञर्थ एव । तथाच पर्वतविशेष्यकज्ञानविष
 यत्वोपलक्षितबह्वधभावयापको धूमाभाव आपत्तिविषयपर्वतवृत्तित्ववान् इति, धूम पर्वत
 विशेष्यरुज्ञानविषयत्वोपलक्षितबह्वधभावव्यापकापत्तिविषयीभूतपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगीति वा
 बोध । आरोपित्व तर्हिशब्दार्थ इति द्वितीय पक्ष । तच्च बह्वधभावविशेष्यकपर्वतवृत्तित्वारोप
 जन्यारोपविषयत्व वह्निविशेष्यकपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वारोपजन्यारोपविषयत्व वा । तस्य
 यथायोग्यमन्वय । तदा च बह्वधभावविशेष्यकपर्वतवृत्तित्वारोपजन्यारोपविषयपर्वतवृत्तित्वान्
 धूमाभाव इति, वह्निविशेष्यकपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वारोपजन्यारोपविषयपर्वतनिष्ठाभाव
 प्रतियोगी धूम इति वा बोध इति । गेयसन्नधात्वयस्तर्हिशब्दार्थ इति तृतीय
 पक्ष । अत्र पक्षे यदि वह्निर्न स्यादिति वाक्यस्याप्यर्थवत्त्वमेव । वक्ष्यमाणनैरर्थक्यदृषणन्तु न
 तृतीयपक्षे । किन्तु पूर्वपक्षद्वय एव इत्यवसेयम् । अत्र यद्विशब्दस्य पर्वतसव
 न्निष्वायावोऽर्थ । अन्वयश्चास्य नञर्थे । असंघातो वृत्तित्वप्रकारकार्हायज्ञानमर्थ ।
 विषयत्वमाख्यातार्थ । अथवा पर्वतसवन्निष्ठत्वमेवार्थ । अन्वयश्चास्य वह्नौ । नञ्समभिव्याहृता-
 संघाता अभावप्रतियोगित्वप्रकारकार्हायज्ञानमर्थ । विषयत्वमाख्यातार्थ । तथाच पर्वतावृत्ति
 बन्धभाव पर्वतवृत्तित्वप्रकारकार्हायज्ञानविषय पर्वतवृत्तिवह्नि पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्व
 प्रकारकार्हायज्ञानविषयत्वानिति वा प्रथमवाक्यार्थ । द्वितीय तर्हित्यस्य न केवल पर्वता
 वृत्तित्व पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे वार्थ । तथा सति तर्हित्यस्य बह्वधभावस्य पर्वतवृत्तित्वे
 बहे पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे इत्यादिविहरणासगत्यापत्ते । किन्तु बन्धभावविशेष्यकपर्वत
 वृत्तित्वज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वविशिष्टपर्वतावृत्तित्वम् । अन्वयश्चास्य नञर्थे । अथवा वह्निविशेष्य
 कपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रकारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वविशिष्टपर्वतवृत्तित्वे तदर्थ । अन्व
 यश्चास्य धूमे । तथाच बह्वधभावविशेष्यकपर्वतवृत्तित्वज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वविशिष्टपर्वतावृत्ति
 त्ववान् धूमाभाव पर्वतवृत्तित्वप्रकारकापत्तिविषय, वह्निविशेष्यकपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञा-

नविरोधिज्ञानविषयत्वविशिष्टपर्वतवृत्तित्ववान् धूम पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रकारकापत्तिवि-
 पयइति वा बोध । असधात्वर्थवृत्तित्वप्रकारकापस्यन्यतविषयत्वस्य नञ्समभिव्याहृतासधात्व-
 र्थाभावप्रतियोगित्वप्रकारकापस्यन्यतविषयत्वस्य वाऽऽख्यातार्थत्वात् । अत्र प्रथमवाक्ये वृत्तित्व-
 प्रकारकाहार्यज्ञानत्वेन रूपेणासधात्वर्थता । द्वितीये च वृत्तित्वादिप्रकारकापत्तित्वेनेति विशेष ।
 अत्र च धातो लक्षणाभ्युगम एव दोष । नञ्सघातोर्वृत्तित्वादिमात्रमर्थ । आख्यातस्य लिङ्-
 त्वेन कदाचिदाहार्यज्ञान कदाचिदापत्तिश्चार्थ । तत्र धात्वर्थस्य प्रकारितयाऽन्वय । तस्य
 विषयतया मुख्यविशेष्येऽन्वय इति न धातोर्लक्षणाकल्पनापत्ति । आख्यातस्यापस्यर्थकत्व
 तवापि सम्मतम् । अत एव यदि वह्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यादित्यस्य प्रामाण्यमुपपद्यत
 इति चेन्न । लिङ्त्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिज्ञानप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन
 शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति धातुपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिते हेतुताया स्वर्गकामो
 यजेतेत्यादौ कृतत्वेन लिङ्त्वावच्छिन्नार्थस्य धात्वर्थविशेष्यतयान्वयासम्भवात् । नच त्वयेव
 मयापिबलिङ्गार्थापत्त्यादेर्विशेषणतयैव धात्वर्थेऽन्वय स्वीक्रियत इति वाच्यम् । तथापि पर्वता-
 वृत्तित्वपर्वतवृत्तित्वयो पर्वतवृत्तित्वपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वयो परस्परविरुद्धतयाऽहार्य-
 शाब्दबोधानङ्गीकारमते पर्वतावृत्तिधूमभावत्वावच्छेदेन पर्वतवृत्तित्वस्य, पर्वतवृत्तिधूमत्वा-
 वच्छेदेन पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य च बोधासम्भवात् । नच पर्वतवृत्तिधूमे पर्वतनिष्ठा-
 भावप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन नान्वय स्वीक्रियते । अपि तु स्वज्ञानविषयत्वादिन-
 येन केनचित्सम्बन्धेन । एव पर्वतावृत्तिधूमभावत्वावच्छिन्ने पर्वतवृत्तित्वस्यापीति वाच्यम् ।
 भूतले घटसत्तादशाया भूतले घटो नास्तीति प्रयोगवारणाय निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
 धात्वर्थवृत्तित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्य
 तासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति वृत्तित्वार्थकधातुसमभिव्याहृताख्यातसमभि-
 व्याहृतयार्थकचित्पदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन कारणत्वस्य, नञ्स
 मभिव्याहृतासधात्वर्थार्थाभावनिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धाविच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोध प्रति नञ्समा
 भिव्याहृतासधातुसमभिव्याहृताख्यातसमभिव्याहृतयार्थकचित्पदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थि-
 ते कारणत्वस्य च वाच्यतया स्पेच्छाधीनसम्बन्धेन तादृशान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् ।

प्रकृते तादृशव्युत्पत्तिसम्बन्धकल्पने च तत्रैव गौरवमिति तृतीयपक्षे दूषणं मनसि निषाय प्रथ-
मपक्षद्वये दूषणं प्रकाशयति समीचीनं न तदीति । बहु बहुपदघटितं वाक्य । निरर्थक
स्यादिति शेष । सम्भवति सार्थकत्वे निरर्थकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति भाव । तस्मा-
त्प्रथमोक्तस्वपक्ष एव समीचीन इति तात्पर्यम् । (१४)

ननु स्वन्मतेऽपि यदि बहिर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति वाक्यस्या-
प्रामाण्यापत्तिः । नचेष्टापत्तिः । तादृशवक्त्रि आप्तत्वन्यवहारस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् ।
यदा पर्वते बहिर्नास्तीत्यभिदधान पुनास प्रति पर्वतवर्तिन धूममुपदर्शयन् यदि कश्चि-
द्द्रूयात् यदि बहिर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति । तदा मध्यस्थ किमेन सत्यवादि-
नमामनुते । इत्यत आह—

मू० अभिवेशाभियुक्तानां वाक्यानामप्रमाणता ।
तेषामवश्यवाच्यत्वात् प्रयोगो न विहन्यते ॥ १५ ॥

अभिवेशः आप्रदाहमको ज्ञानविशेष । अप्रमाणता इष्टेवेति शेष । तर्हि किमर्थं
मयोक्तव्यमित्यत आह तेषामिति । तादृशवाक्यानामित्यर्थ । अवश्यवाच्यत्वादिति ।
पर्वते बहिर्विरहमभिदधानस्य पुस बहिर्विरोधिवह्यभावबुद्धिप्रतिबन्धकतदापादकनापत्ति-
रूपमानसज्ञानोपधायकस्वार्थबोधार्थत्वेनावश्यवाच्यत्वादित्यर्थ । तथाच मुख्यतास्वर्यविषय
पर्वते बहिर्मन्त्रमुपादाय वक्त्रि सत्यवादितावन्यवहार इति भाव । (१५)

प्रसङ्गादापत्तिवाक्यघटकलिङ्गाद्यर्थमाह ।

मू० प्रसङ्गवाक्ये चापत्तिलिङ्गादिभिर्दर्शिते ।
अन्ये वदन्त्यवाच्यत्वमप्युक्तत्वं परे जगुः ॥ १६ ॥

आपत्तिलिङ्गाद्यर्थं तस्य धात्वर्थेऽन्यथ इति स्वमते तत्रान्वयबोध पूर्वोक्त एव ।
अवाच्यत्वमापत्तिवाक्यघटकलिङ्गाद्यर्थं इति चेच्च । अवाच्यत्वमनिष्टापत्तित्वं । तच्च

स्वानिष्टत्वे सति स्वज्ञानकारणसमवहित्व । तस्य धात्वर्थेऽन्वय । धूमविशेष्यकपर्वत-
वृत्त्यभावप्रतियोगित्वज्ञान प्रति बद्धिनिशेष्यकपर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य धूमाभाव-
विशेष्यकपर्वतवृत्तित्वज्ञान प्रति बद्धधभावनिशेष्यकपर्वतवृत्तित्वज्ञानस्य वा कारणरत्नात्तानुप-
त्तिरिति । बोधप्रकारस्तु पूर्णम् । परंतु अयुक्तत्वमापत्तिवाक्यपटकलिडाद्यर्थ इत्याहु । अयु-
क्तत्व युक्तिशून्यत्वम् । युक्ति प्रमाण । प्रमापकशून्यत्व भ्रमविषयत्वमिति यावत् । तस्य
धात्वर्थेऽन्वय ॥ १६ ॥

मू० बाधकाभावन्ये तु लिडाद्यर्थं प्रचक्षते ।

सत्यदमकृतिर्धर्माचष्टे तत्रथोचितम् ॥ १७ ॥

अन्ये तु बाधकाभाव एवापत्तिवाक्यपटकलिडाद्यर्थ इत्याचक्षते । स च बाधकशून्य
त्वेन सभाव्यमात्त्व । बाधक च स्वज्ञानप्रतिगन्धकम् तच्छून्यत्वप्रकारकमभावनाविषयत्व
लिङ्गर्थ । तस्य धात्वर्थेऽन्वय । युज्यते चैतत् । धूमाभावनिष्ठपर्वतवृत्तित्वज्ञान प्रति हि पर्वते
धूमवत्त्वज्ञान प्रतिगन्धकम् । तच्च पर्वते बद्धधभावज्ञाने सति न सम्प्रति व्यापकाभाव
ज्ञाने व्याप्यज्ञानम्यासमभावादिति धूमाभावे पर्वतवृत्तित्वज्ञानप्रतिगन्धक नास्तीति तच्छून्य
त्वेन सभाव्यमानत्व धूमाभावनिष्ठपर्वतवृत्तिवादेरक्षतमिति । सच्छब्दपूर्वशब्दो भाव
बोधयति । सच्छब्दस्तु यथायोग तन्तमर्थम् । स च यत्र सविषयकधातुना सह समभि
व्याहियते । तत्र विषयत्वम् । यथा अभावस्य वैशिष्ट्य सन्धान्तर सत्सिद्धयतीति ।
सन्धान्तरत्वप्रकारकसिद्धिविषयीभूतमित्यर्थ । यत्र भूतार्थप्रत्ययान्तेन तत्रोत्तरकालीनत्वम् ।
यथा अतिशयित सन्निद्रातीरयादौ शयनोत्तरकालीननिद्रावानित्यर्थ । यत्र भविष्यदर्थक
प्रत्ययान्तेन तत्र पूर्वकालीनत्वम् । यथा तृप्तिं प्राप्स्यन् सन्नभ्यवहरतीति । तृप्तिप्राप्ति
पूर्वकालीनान्भवहारवानित्यर्थ । यत्र वर्तमानार्थकप्रत्ययान्तेन समभिव्याहियते तत्र समान
कालीनत्वम् यथा दण्डमवलम्बमान सन् गच्छतीति । दण्डावलम्बनसमानकालीनगमनवा
नित्यर्थ । एष गच्छन्त सन्त चैत्र पश्येत्यादौ चैत्रविशेष्यकगमनप्रकारकदर्शनवास्त्व
मिति बोध । दण्डवन्त सन्त गच्छन्त चैत्र पश्येत्यादौ दण्डावलम्बनसमानकालीन

१ स्वपदार्थोऽत्र वच्चा ।

गमनविशिष्टचैत्रविषयकदर्शनवानिति बोध । तृप्तिं प्राप्स्यन्तं सन्तमभ्यवहरन्तं चैत्रं पश्येत्यादौ तृप्तिमासिपूर्वकालीनाभ्यवहारविशिष्टचैत्रविषयकदर्शनवानिति बोध । शयितं सन्तं निद्रावन्तं चैत्रं पश्येत्यादौ शयनोत्तरकालीननिद्राविशिष्टचैत्रविषयकदर्शनवानिति बोध । शयानं सन्तं निद्रावन्तं चैत्रं पश्येत्यादौ शयनसमानकालीननिद्राविशिष्ट-चैत्रविषयकदर्शनवानिति बोध. इत्यादिकगूहनीयमिति ॥ १७ ॥

प्रसंगात्सच्छब्दप्रभावमाह ।

मू० असौ पट्टाभिपिक्तः सन्नितिसाम्राज्यकर्मणि ।
कचिद्भग्नोद्यमो जज्ञे बाधते तं स्वयं क्वचिन् ॥ १८ ॥

असौ सच्छब्द इतिशब्दस्य साम्राज्यं पट्टाभिपिक्तं तत्तुल्यप्रभाव इत्यर्थः । तत्तुल्यप्रभावश्च तत्रप्रसक्तिकल्पप्रसक्तिकल्पे सति तत्रप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वम् । यथा घटो भूतलवृत्तिरिति ज्ञायत इत्यत्रेतिशब्दप्रसक्तौ सच्छब्द प्रयुज्यते भूतलवृत्ति-सन् ज्ञायत इति । कचिच्च भग्नोद्यम सपद्यते । यथा भूतले घटो नास्तीति ज्ञान-मस्य जातमित्यादावितिशब्द प्रयुज्यते । सच्छब्दस्योद्यम पर मज्यते । इत्यने च कचित् इतिशब्दसंयन्वयोभ्यताविधुरावेदा सच्छब्द । यथा दण्डमवलम्बमान-सल्लुपयातीत्यत्र प्रयुज्यमान सच्छब्द समितिशब्द बाधते । प्रभवतश्च व्यक्तमुभावपि संनन्धिषदं गौणताभावादधितु सच्छब्दपूर्वपदस्य धर्मलाक्षणिकत्वात् । विपर्यासयति च विषयतां सच्छब्द । भूतलवृत्तिघटो ज्ञायत इति सच्छब्दविपुञ्जने वाक्ये भूतलवृत्तिस-धर्मितावच्छेदकतया भासते । घटो भूतलवृत्ति सन् ज्ञायत इत्यत्र विधेयकोटिप्रविष्ट-तथा । संतुचन्ति च भूतस्यो व्युत्पत्तयः सच्छब्दसमभिग्याहारवशात् । न हि प्रथमाद्य-न्वार्धस्य भेदसंयन्नेन साक्षात्तार्थं धात्वर्थं वा अन्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । कल्पयति च कांचन व्युत्पत्तिमधिका सच्छब्द । यथा गच्छन्तं सन्तं चैत्रं पश्येत्यादौ सच्छब्दोत्तरद्वि-तीयाया निरर्थकत्वेऽपि आवश्यकत्वम् । एव गच्छत्पदोत्तरद्वितीयाया अपीत्यादिक चिरमालोकनीयम् ॥ १८ ॥

मू० आकारार्थो विपयिता शब्द इत्यपरं जगुः ।
 इतिना पौनरुक्त्याद्य नाभेदार्थत्वमिष्यते ॥ १९ ॥
 तादृशवारपञ्चार्थानुन्यविपयत्वार्थतापि नो ।
 मत्पदाद्यध्यापकत्वाच्छब्देन पुनरुक्तिः ॥ २० ॥

भूतले घट इत्याकारकं ज्ञानमित्यत्राकारशब्दार्थो विपयिता । सा च वारद्वयं प्रतीयते । घटपदार्थो घटत्वावच्छिन्न इतिशब्दार्थनिष्पित्तवद्वारा एषविपयिता-यामन्वेति । भूतल इत्यत्र सप्तम्यन्तार्थो भूतलवृत्तित्वमपि इतिशब्दार्थद्वारा अपरविपयितायामन्वेति । तयोरेकत्रापरस्मावच्छिन्नप्रत्ययबन्धनान्वय । तथाच भूतलवृत्तित्वविपयित्वावच्छिन्नघटविषयित्वम् ज्ञानमिति घटविपयित्वावच्छिन्नभूतलवृत्तित्वविषयित्वम् ज्ञानमिति वा बोध इति स्वमतम् । अपरं तु भूतले घट इत्येकं पदमध्ययं तादृशविलक्षणानुपूर्वीविशिष्टपरम् । इतिशब्दार्थोऽभेदः । आकारशब्दार्थो वाक्यम् । तत्कथं तज्जनकत्व । तथाच तादृशविलक्षणानुपूर्वीविशिष्टवाक्यजनकं ज्ञानमिति बोधः । भूतले घट इत्येतादृशशब्दप्रयोगं प्रति भूतलवृत्तित्वप्रकारकपटविशेष्यज्ञानम्य कारणत्वानुपपत्तिरित्याहुः । अत्र केचिदाचक्षते । एवं रीत्या भूतले घट इत्याकारकं ज्ञानं भूतले घट इति शब्दजनकम् इति वानये पौनरुक्त्यापत्त्याऽप्रामाण्यापत्तिरिति । अन्वेतु तत्रेष्टापत्तिमेव स्वीकुर्वन्ति । अत्र केचिन् भूतले घट इत्येकं पदमध्ययं भूतलवृत्तित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितपटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकार्थकम् । आकारशब्दार्थश्चाभेदः । तथाच भूतलवृत्तित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकाभिन्न ज्ञानमित्यन्वयरोधं स्वीकुर्वन्ति । तन्मतं दूषयति इतिनेति । आकारशब्दस्वाभेदार्थकत्वञ्च संभवति इतिशब्दस्वाभेदार्थकतया पौनरुक्त्यापत्तेः । इदमापातत । इतिशब्दस्य यद्यभेदार्थकतामङ्गीकुर्मः तदा स्यादेवाकारशब्दस्येतिशब्दप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात्पौनरुक्त्यम् । परंतु इतिशब्दस्यार्थबोधकत्वमेव नाङ्गीकुर्मः । नचैवमितिशब्दस्य नैरर्थक्यात्प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वशब्दस्याव्ययतात्पर्यग्रहणाद्येतिशब्दप्रयोगावश्यकत्वादिति । यदाच तादृशप्रमाणकस्यैवेतिशब्दस्याभेदप्रतिपादकत्वमध्यवसीयते । तदा न प्रयुज्यत एवाकारशब्दः । भूतले घट इति

ज्ञानमित्येव तदानां प्रयोगादित्यादि । केचित्तु भूतले घट इत्येक पद अव्यय तादृशवाक्य परम् । समानविषयकत्वमाकारसद्वार्थ । तादृशवाक्यसमानविषयकत्व च तादृशवाक्यजन्य शाब्दबोधसमानविषयकत्वमित्याचक्षते । तन्मतमुपन्यस्य दूषयति तादृगिति । तादृक् तादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्ट यद्वाक्य तज्जन्मा या धी तत्तुल्यविषयत्वार्थकत्वमपि न समवतीत्यर्थ । तत्र युक्तिमाह प्रत्यक्षाद्यव्यापकत्वादिति । प्रत्यक्षादाव समवादित्यर्थ । अय भाव । समवायसंबन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि तैदन्वावच्छिन्नविशेष्यताशक्तिप्रत्यक्षाद्यनन्तर अय घट इत्याकारक ज्ञानमस्य जातमिति व्यवहियने सर्वे । स चानुपपन्न स्यात् । तादृशवाक्यसमानविषयक त्वस्य तत्रासम्भावात् । तादृशवाक्याद्धि समवायसंबन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताका भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितैदन्वावच्छिन्नविशेष्यताशक्तिबोधो जन्यते । तादृशप्रत्य क्षादिक तु समवायसंबन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितैदन्वावच्छिन्नविशेष्यता शक्ति । कथंकारमनयो समानविषयकत्वम् । ननु तद्वाक्यजन्यशाब्दबोधसमानविषयकत्व नाम तद्वाक्यजन्यशाब्दबोधनिष्ठविशिष्टविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबन्ध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे दकविशिष्टविषयिताश्रयत्वमेव । भूतलवृत्तित्वप्रकारकघटविशेष्यकताब्दबोधनिष्ठा या भूतलवृत्तित्वविशिष्टपटत्वा वच्छिन्ननिरूपितविषयिता तद्वद्विधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकवि शिष्टविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविशिष्टविषयिताक- र्त्वेन तत्समानविषयकत्वोपपत्ति । एव विशेषणतासंबन्धावच्छिन्नघटभेदत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपितैदन्वावच्छिन्नविशेष्यताशक्तिबुद्धेरिव समवायसंबन्धावच्छिन्नघटत्वप्रकारतानि रूपितैदन्वावच्छिन्नविशेष्यताशक्तिबुद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वात् तादृशवाक्यजन्यशाब्द बोधनिष्ठभेदसंबन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितैदन्वावच्छिन्नविशेष्यताघटितध र्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नघटभेदत्वाव च्छिन्नप्रकारतानिरूपितैदन्वावच्छिन्नविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब

न्यक्तावच्छेदकसमवायसंन्यावच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताया-
स्तत्राक्षतत्वात् । इत्यत आह शब्देन पुनरुक्ति इति । तथाच यदि समानविषयकत्वमी-
दृश स्यात् तदा अय घट इत्याकारकं अय घट इति वाक्यजन्यशब्दबुद्धिप्रतिनन्धतावच्छेदक-
विषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिनध्यतानिरूपितप्रतिनन्धकतावच्छेदकविषयिताशास्त्रि प्रत्य-
क्षमस्य जातमिति (शब्दान्तरसमभिव्याहृतम्) वाक्यं यदा प्रयुज्यते तदा अय घट इति
वाक्यजन्यत्वादे पौनरुक्त्यापत्ति अय घट इत्याकारकमित्यनेनैव तत्सिद्धेरित्यर्थः ।

अत्र वदन्ति । घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालीयर्थकतास्वी-
कारपक्षेऽप्यय दोष समान । तादृशविषयिताया एव तथाविधप्रतिनन्धकतावच्छेदकत्वादिति ।
नच तादृशविषयितात्वेनाय घट इत्याकारकमित्यनेन बोधः । अयं घटइतिवाक्यजन्येत्यनेन तु
प्रतिनन्धकतावच्छेदकत्वेनेत्येकरूपेण वारद्वय भानाभावात् पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् ।
एवमपि अय घट इत्याकारकसमवायसंन्यावच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छि-
न्नविशेष्यताशास्त्रिप्रत्यक्षमस्य जातमिति वाक्ये तत्र पौनरुक्त्यापत्ति तादृशविषयिताया
तादृशविषयितात्वेनैव वारद्वय भानात् । एव अय घट इत्याकारकमय घट इति शब्द-
जनक प्रत्यक्षमस्य जातमिति वाक्ये तादृशजनकतात्वेन तादृशशब्दजनकताया वारद्वय
भानात्पौनरुक्त्यम् । तत्रेष्टापत्तौ ममापि प्रकृतवाक्ये तुल्यमिति । अनुभवविरोधस्तुभयो
समान इति ॥ २० ॥

मू० घटकत्वं ददात्यर्थस्तद्धीविषयतापि वा ।

निर्धारणविभक्त्यर्थो मध्येशब्दार्थ उच्यते ॥ २१ ॥

प्रथमस्योद्गाहरणम् । तदान्त्यावयवित्थे सतीति विशेषण शरीरलक्षणे देवमिति ।
शरीरलक्षणनिरूपितघटकत्वाश्रयीभूतमिति तन्निरूपितघटकत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूतमिति
वा बोधः । निर्धारणविभक्त्या माऽर्थ प्रतिपाद्यते स एव मध्येशब्देनापि प्रतिपाद्यते
इत्यर्थः । निर्धारणविभक्त्यर्थोऽन्यत्र प्रतिपादितोऽपि न्यूनतामज्ञाय प्रकृते किञ्चित्प्रति-
पाद्यते । तत्र निर्धारणविभक्ति पुरुषाणा विष्णुरुत्तम इत्यत्र । पुरुषाणामित्यत्र षष्ठ्यर्थो

भेदोऽभेदश्च । तत्र पुरुषपदार्थस्याभेदे निरूपितत्वसंभन्धेनान्यथ । अभेदस्य चानुयोगितासंभ-
 न्धेन विष्णुपदार्थे उद्देश्यतावच्छेदकपटफलयान्वयो विष्णो पुरुषाणामित्यत्र षष्ठ्यर्थभेदे
 प्रतियोगितयान्वय । तस्य चानुयोगितया पुरुषेऽन्वय । पुरुषस्य च पुनर्भेदे प्रतियोगिता-
 संभन्धेनान्वय । तस्य चानुयोगितासंभन्धेनोत्तमपदार्थेऽन्वय । तस्य चाभेदसंभन्धेन
 विष्णुपदार्थेऽन्वय । तथाच पुरुषाभिन्नो विष्णु विष्ण्वन्वयपुरुषान्वोत्तमाभिन्न इति बोध ।
 अत्राभेदमात्रस्य निर्धारणविभक्त्यर्थत्वे विष्ण्वन्वयपुरुषस्योत्तमस्य सत्त्वेऽपि पुरुषाणां विष्णु-
 रत्तम इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्ति । पुरुषाभिन्ने विष्णौ उत्तमाभेदसत्त्वात् । अतो
 भेदार्थकत्व स्वीकृतम् । नच भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधि विष्ण्वन्वयपुरुषोत्तमस्य
 सत्त्वेऽपि विष्ण्वत्त्वकोत्तमपुरुषे विष्ण्वन्वयपुरुषान्वयत्वस्य सत्त्वेन तादृशवाक्यप्रामाण्यापत्ते-
 र्दुर्वर्त्तिवादिति वाच्यम् । विष्ण्वन्वयपुरुषान्वयत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकरीभूतोत्तमत्वावच्छेदेना-
 न्वयस्वीकारेण विष्ण्वन्वयपुरुषोत्तमस्य सत्त्वे तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यविरहात् इदानीं विष्ण्व-
 न्वयपुरुषान्वयत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वापत्त्याभावादिति । अथ विष्ण्वन्वयपुरुषोत्तमत्व
 संभावनादशया पुरुषाणां विष्णुरुत्तम इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिवारणाय निर्धारणवि-
 भक्तेर्भेदार्थकत्वमपि स्वीकृत्य तादृशभेदस्य प्रातिलोभ्यानुलोभ्याभ्यां वारद्वय भानस्वीकार-
 मयासस्तु नादत्तव्यम् । किन्तु पुरुषाणामुत्तम इत्यत्र षष्ठ्यर्थभेदस्योत्तमपदार्थेऽन्वय
 स्वीकृत्य पुरुषाणामुत्तम इत्यस्योद्देश्यत्वं विष्णुरित्यस्य विषयत्वमित्युद्देश्यविषयभाववैपरीत्य-
 मेव स्वीकार्यम् । तावता विष्ण्वन्वयपुरुषस्योत्तमत्वसंभावनायां पुरुषाणां विष्णुरुत्तम इति
 वाक्यस्य प्रामाण्यवारणसम्भवात् । तदानीमुद्देश्यविषयभावमहिम्ना पुरुषाभिन्नोत्तमत्वव्याप-
 कत्वस्य त्रिष्णुत्वे लाभेन विष्ण्वन्वयपुरुषस्याप्युत्तमत्वे तादृशव्यापकभाववाधात् । नचैवापि
 पुरुषोत्तमो विष्णुरिति वाक्यस्य पुरुषाणामुत्तमो विष्णुरिति वाक्यस्य च परस्परवैलक्षण्यानु-
 पपत्ति । उभयत्रापि पुरुषाभिन्नोत्तमत्वावच्छेदेन विष्णुतादात्म्यस्य बोधेन विषयवैल-
 क्षण्याभावादिति वाच्यम् । पुरुषोत्तमो विष्णुरित्यत्र पुरुषोत्तमपदार्थेयोरभेद संसर्गमया-
 दया भासते पुरुषाणामुत्तमो विष्णुरित्यत्र एकस्त्विति विषयत्ववैलक्षण्येन, पुरुषपदा-
 र्थेऽभेदसंभन्धस्य प्रतियोगित्वस्योत्तमपदार्थेऽनुयोगित्वस्य भानेन विषयवैलक्षण्येन च
 वैलक्षण्योपपत्तेरिति । नच पुरुषाणां विष्णुरुत्तम इत्यत्र विष्णुपदार्थस्योद्देश्यत्वमुत्तमप-

दार्ढस्य विधेयत्वञ्चानुभवसिद्धमिति वाच्यम् । तादृशानुभवस्य निर्मूलत्वादिति चेत् । एव सति प्रमेयानामभिधेय द्रव्यमिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः । अथ तद्वारणाय पुरपाभितो चमत्वारच्छिन्नरिप्युत्वारच्छिन्नयोः प्रमेयाभिन्नद्रव्यत्वाच्छिन्नाभिधेयत्वावच्छिन्नयोश्च मिथ उद्देश्यविधेयभावः स्वीक्रियताम् । तेन च परम्परोद्देश्यभिधेयभावमहिम्ना परम्परव्याप्यव्यापकभावो लभ्यते । तथाच प्रमेयाभिन्नद्रव्यव्यापकत्वम्याभिधेयत्वे सत्त्वेऽप्यभिधेयत्वव्यापकत्वस्य प्रमेयाभिन्नद्रव्यत्वेऽसत्त्वात् न प्रमेयानामभिधेय द्रव्यमिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति चेत् । एव सत्यपि पदार्थानामभिधेय प्रमेयमिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । पदार्थाभिन्नप्रमेयत्वव्यापकत्वम्याभिधेयत्वे अभिधेयत्वव्यापकत्वस्य पदार्थाभिन्नप्रमेयत्वे च सत्त्वात् । ममत्वप्रामाण्यं स्फुटमेव । अथ प्रकृते व्यापकत्व न समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वरूपम् । किञ्चभाववदवृत्तितत्त्वमेव । एवञ्चाभिधेयत्वाभावस्य पदार्थाभिन्नप्रमेयत्वाभावस्य चाप्रसिद्धत्वात् तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति चेत्, एवमपि द्रव्याणां गुणाधिकरण समवायिकारणमिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः । द्रव्याभिन्नसमवायिकारणत्वाभाववदवृत्तित्वस्य गुणाधिकरणत्वे, गुणाधिकरणत्वाभाववदवृत्तित्वस्य द्रव्याभिन्नसमवायिकारणत्वे च सत्त्वेन तादृशार्थनाशाभावात् ।

यत्तु लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानङ्गीकारमते निर्धारणविमर्शे भेदार्थकत्वस्वीकारप्रयासो न कर्तव्यः । किन्तु परम्परोद्देश्यविधेयभावलभ्यव्याप्यव्यापकभावः । व्यापकत्व च स्वाभाववदवृत्तितत्त्वमेव । तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदवद्वर्मकत्व वा । उभयथापि न क्षतिः । तथाहि स्वाभाववदवृत्तितत्त्व स्वनिष्ठान्वयितानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तितत्त्वम् । अन्यथा अतिप्रसंगात् । एवञ्च प्रमेयानामभिधेय द्रव्यमिति वाक्यस्य न प्रामाण्यापत्तिः । न वा द्रव्याणां गुणाधिकरण समवायिकारणमिति वाक्यस्य । तस्य द्रव्याभिन्नत्वविशिष्टसमवायिकारणत्वत्वस्य समनियतशुद्धसमवायिकारणत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्वयितानवच्छेदकीभूततादृशगुरुधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तिगुणाधिकरणत्वत्वरूपगुणाधिकरणत्वव्यापकत्वाप्रसिद्ध्या तद्व्योक्तत्वासम्भवात् । नन्वेवमपि

पुरुषाणां विष्णुरुत्तम इति वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तिः । पुरुषाभिन्नोत्तमत्वत्वस्य समनियतशुद्धोत्तमत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकाभाववदवृत्तिविष्णुत्वकत्वरूपविष्णुत्वव्यापकत्वाप्रसिद्ध्या तद्बोधकत्वासंभवादिति चेन्न । यत उत्तमत्वत्वं उत्कर्षत्वम्, तथाच पुरुषाभिन्नोत्तमत्वत्वं सामानाधिकरण्यघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन पुरुषाभिन्नत्वविशिष्टोत्कर्षत्वम् । तत्समनियतत्वं न शुद्धोत्कर्षत्वस्य तस्य सिंहादिनिष्ठमृगोत्कर्षेऽपि सत्त्वात् तत्र निरुक्तविशिष्टोत्कर्षत्वस्यासत्त्वादिति ।

तत्र । एवमपि पदार्थानां गुणाधिकरणं समवायिकारणमित्यादिवाक्यानां प्रामाण्यानुपपत्तेर्वज्रलेपायितत्वात् । तस्मान्निर्धारणविभक्ते भेदार्थकत्व स्वीकृत्य प्रातिलोम्यादिमयासोऽवश्यादर्तव्यम् । भेदार्थकत्वमात्रस्वीकारे घटानां विष्णुरुत्तम इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिं विष्णवन्वयघटान्योत्तमाभेदस्य विष्णो सत्त्वात् । अतोऽभेदार्थकत्वस्वीकारः । अथ लघुसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे निर्धारणविभक्तेरभेदार्थकत्वस्वीकारमन्तरेणापि घटानां विष्णुरुत्तम इति वाक्यस्य प्रामाण्यं शक्यते वारयितुम्, उद्देश्यान्वितभेदविशेष्यतापन्नस्य प्रकृत्यर्थस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनैव भेदान्वयस्वीकारेण विष्णवन्वयत्वविशिष्टघटत्वस्य समनियतघटत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या तद्बोधकत्वासंभवादिति चेन्न । लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनङ्गीकृत्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थस्य भेदेऽन्वयस्वीकारे समवायिकारणानां पृथिवी गन्धवतीति वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तिः । पृथिव्यन्वयत्वविशिष्टसमवायिकारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्गन्धावच्छिन्नाभिन्ना पृथिवीत्वन्वयबोधो वक्तव्यः । सच न सम्भवति । पृथिव्यन्वयत्वविशिष्टसमवायिकारणत्वस्य स्वसमनियतपृथिव्यन्वयत्वविशिष्टद्रव्यत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याप्यप्रसिद्धत्वेन तद्बोधकत्वासंभवात् । अतो न प्रकृत्यर्थस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन विभक्त्यर्थभेदेऽन्वय स्वीकर्तव्यः । किन्तु अन्वयितावच्छेदकसमव्यापकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनैव । एवं च समवायिकारणानां पृथिवी गन्धवतीत्यत्र पृथिव्यन्वयत्वविशि-

ष्टसमवायिकारणत्वस्याभावप्रतियोगितानरच्छेदकत्वेऽपि तत्समव्यापकस्य पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यावच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमादाय तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यामिति वाच्यम् । एव च घटाना विष्णुरुत्तम इत्यत्रापि विष्ण्वन्यत्वविशिष्टघटत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तत्समव्यापकस्य शुद्धघटत्वस्यावच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमादाय तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् विभक्तेर्भेदार्थकत्वमावश्यकमिति । एव च निर्धारणविभक्तेरभेदो भेदश्चार्थ इति सिद्धे यत्र पुरपाणा मध्ये विष्णुरुत्तम इति प्रयुज्यते तत्र मध्येशब्दस्यैवाभेदो भेदश्चार्थः । अन्यवस्तु पूर्ववदिति । श्लोकार्थस्तुक्तः । अत्र केचित् । मध्येशब्द पृष्ठघादे निर्धारणार्थत्वस्फुटीकरणार्थ एवेत्यपि प्राहुः इत्यास्ता विस्तर ॥ २१ ॥

मू० अवधित्वमपेक्ष्यार्थस्तद्धीविषयताऽपि वा ।

भेदश्च वर्जयित्वादेर्ल्यर्पथ्याविवक्षितः ॥ २२ ॥

उदाहरणञ्च प्रथमस्य कुलालत्वमपेक्ष्य कुलालपितृत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति । अत्र कारणत्वावच्छेदकत्वपद कारणतावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानपरम् । विरोधिज्ञानविषयत्व सप्तमर्थः । अन्यवस्थास्य गौरवे । तथाच कुलालपितृत्वनिष्ठ कुलालत्वमपेक्ष्य गौरव कुलालपितृत्वविशेष्यकारणतावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहविरोधिग्रहविषयीभूतमित्यन्यवबोधः । अथवा कारणतावच्छेदकत्व इत्यनन्तर सभाव्यमाने सतीति पूरणीयम् । सतिसप्तम्या प्रयोज्यत्वमर्थः । सभाव्यमानागित्रकारणतावच्छेदकत्वप्रयोज्यत्व कारणतावच्छेदकत्वसभावनाप्रयोज्यत्व एव पर्यवस्यति । यद्वा कारणतावच्छेदकत्वपद कारणतावच्छेदकत्वसभावनापरम् । प्रयोज्यत्व सप्तमर्थः । गौरवमित्यनन्तर सभाव्यत इति पूरणीयम् । तत्र सभावनाया कारणतावच्छेदकत्वसभावनाप्रयोज्यत्वमन्येति । तथाच कुलालपितृत्वनिष्ठ कुलालत्वमपेक्ष्य गौरवं कारणतावच्छेदकत्वसभावनाप्रयोज्यसभावनाविषयीभूतमित्यन्यवबोधः । युज्यते चैतत् । कुलालपितृत्वस्य प्रथमतः कारणतावच्छेदकत्वमसभाव्य गौरव न केन चिदुद्भाविष्यति शक्यमिति । अत्र कुलालपितृत्वमपेक्ष्येत्यत्रापुर्व्वेक्षधात्वर्थः अवधित्व अवधिमत्त्वम् अवधितानिरूपकत्व । अवधित्वचेदम-

म्नाद्गुर्विति प्रनीतिसाक्षिकम्परूपसम्बन्धविशेष । अथवा अवधित्व निरूपितत्वम् । तथाच कुलालत्वमपेक्ष्य कुलालपितृत्वम्य गौरवमित्यम्य कुलालत्वनिरूपितकुलालपितृत्वनिष्ठगौरवमित्यर्थ । प्रहृते गौरवमवच्छेदकगौरवम् । तथाधिरूपदार्थघटितत्वम् । कुलालत्वघटरूपगार्थपर्याप्तसख्याधिरूपस्यापर्याप्त्यधिकरणपदार्थघटितत्वमिति यावत् । अत्र कुलालत्वनिरूपितत्वमप्याहतमेव । नच कुलालत्वघटरूपदार्थाप्रसिद्धि तस्याखण्डपदार्थरूपत्वादिति वाच्यम् । स्वस्यैव स्वघटकत्वोपगमात् । तत्पर्याप्तसख्या एकत्वसंख्येति नानुपपत्ति । नचैव रीत्या गौरवनिरक्तो कुलालत्वम्य कारणतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य कुलालपितृत्वम्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमित्यनानुपपत्ति । तत्र निरुक्तरीत्या शाब्दबोधोद्भासीकारासंभवादिति वाच्यम् । तत्र गौरवपदस्य म्याश्रयघटकपदार्थपर्याप्तसख्याधिरूपस्यापर्याप्त्यधिकरणपदार्थघटितधर्मवृत्तित्वरूपत्वात् । तथाच कुलालत्वनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वाश्रयधर्मघटरूपदार्थपर्याप्तसख्याधिरूपस्यापर्याप्त्यधिकरणपदार्थघटितधर्मवृत्तित्व कुलालपितृत्वनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वनिष्ठमित्यन्वय । सम्ख्याया न्यूनत्वाधिकत्वे चानुपपदमेव निर्दिश्येते । अत्र कारणतावच्छेदकत्वम्य कुलालपितृत्वनिष्ठत्वात्प्रामाण्यमिष्टमेव । उक्तत्रायमस्याभिनिवेशप्रयुक्तत्वादित्यवसयम् । एव कुलालत्वमपेक्ष्य कुलालपितृत्वस्य कारणतावच्छेदकत्व गुर्वित्यत्र कुलालत्वपद कुलालत्वनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वपरम् । तेन कुलालत्वनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वाश्रयधर्मघटकपदार्थपर्याप्तसख्याधिरूपस्यापर्याप्त्यधिकरणपदार्थघटितधर्मवृत्तित्वाश्रयीभूत कुलालपितृत्वनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वमित्यन्वयनोष । धर्मितावच्छेदकत्वात्प्रोक्तत्वात्प्रोक्तत्वात् न कुलालपितृत्वमित्यत्र पष्ठमर्थो न वृत्तित्व किन्तु वृत्तित्वेन सभायमानत्वम् । अस्य वाच्यस्य प्रामाण्यप्रहे तु गुरुपदमपि यथोक्तगुरुत्वेन सभाव्यमानपर द्रष्टव्यम् । कुलालपितृत्वमपेक्ष्य कुलालत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवमित्यत्र तु कुलालत्वनिष्ठ कुलालपितृत्वघटकपदार्थपर्याप्तसख्यान्यूनसख्यापर्याप्त्यधिकरणपदार्थघटितत्व कुलालत्वविशेष्यरूपकारणतावच्छेदकत्वप्रकारकसभावनाप्रयोज्यसभावनाविषयीभूतमित्यन्वयनोष । कुलालपितृत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमपेक्ष्य कुलालत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवमित्यत्र तु कुलालपितृत्वनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वाश्रयधर्मघटकपदार्थपर्याप्तसख्यान्यूनसख्यापर्याप्त्यधिकरणपदार्थघटितधर्मवृत्तित्वम् कुलालत्वनिष्ठकारणतावच्छे-

दकत्वनिष्ठमित्यन्वयबोध । यत्रतु अपेक्षयेत्येव श्रूयते तत्रापेक्षाशब्दार्थो निरूपितत्वम् ।
 तृतीयार्थो वैशिष्ट्यम् । अन्वयश्च पूर्ववदित्यवसेयम् । एव दण्डमपेक्ष्य दण्डरूपस्य
 कारणत्वे गौरवमित्यत्र दण्डनिष्ठकारणतावच्छेदकसन्नघटकपदार्थपर्याप्तसंख्याधिकसंख्या-
 पर्याप्त्यधिकरणपदार्थवदितसवन्धावच्छिन्नत्व दण्डरूपनिष्ठकारणत्वनिष्ठमित्यन्वयबोध
 इत्यादिकं स्वयमूहनीयम् । वर्जयित्वात्यत्र तु भेदो धात्वर्थ । आदिपदात् विहाये
 त्यादे परिग्रह । यथा नित्यद्रव्याणि विहाय वृत्तिमत्त्व साधर्म्यमिति । अत्र पदार्थानामित्य
 ध्याहार्यम् । नित्यद्रव्याणीत्यत्र प्रतियोगितानिरूपकत्व द्वितीयार्थ । विपूर्वकधात्वर्थो भेद ।
 ल्यर्थश्चाविवक्षित । अन्वयश्चास्य पदाथे । तथाच नित्यद्रव्यप्रतियोगिकान्योन्या-
 भावप्रत्ययार्थनिरूपितसाधर्म्यत्ववत् वृत्तित्वमित्यन्वयबोध ॥ २२ ॥

मू० न्यूनधिकृते संख्याया व्याप्यव्यापकते न हि ।

सामानाधिकरण्यादेर्विरहेऽप्यवगाहनात् ॥ २३ ॥ ५

द्रव्याण्यपेक्ष्य पार्थिवानि न्यूनसंख्याकानीत्यत्र शब्दभेदो विचार्यते । अत्र
 द्रव्यपद द्रव्यत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्यापरम् । निरूपितत्वमपेक्ष्यार्थ । तस्य न्यूनत्वेऽन्वय । एव
 पार्थिवाण्यपेक्ष्य द्रव्याण्यधिकसंख्याकानीत्यत्र पार्थिवपद पार्थिवत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्यापरम् ।
 निरूपितत्वमपेक्ष्यार्थ । तस्याधिकृतेऽन्वय । तथा च द्रव्यत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्यान्यूनसंख्या-
 पर्याप्त्यधिकरणानि पार्थिवानि, पार्थिवत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्याधिकसंख्यापर्याप्त्यधिकर-
 णानि द्रव्याणीति च बोधो जायते । तत्र पार्थिवत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्याया द्रव्यत्वान्
 च्छिन्नपर्याप्तसंख्यान्यूनत्वं द्रव्यत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्याया पार्थिवत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्या
 धिक्त्वं च किमिति सदेह । अत्र न्यूनत्व व्याप्यत्वम् । तच्च तत्समानाधिकरणभेदप्रति
 योगितावच्छेदकत्वे सति तत्समानाधिकरणत्वम् । द्रव्यत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्याधिकरण
 जलादौ पार्थिवत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्यान्यूनत्वेऽप्यपि पृथिव्या तत्समानाधिकरणत्वस्य च सत्त्वा-
 न्नानुरपत्ति । नच द्रव्याण्यपेक्ष्य समवायिकारणानि न्यूनसंख्याकानीति वाक्यस्य
 प्रामाण्यापत्ति संख्याया व्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्याधिकरण पृथि

व्याधौ प्रलेकं समवायिस्तरणत्वावच्छिन्नपर्याप्तमन्यावच्छेदस्य सत्त्वादिति वाच्यम् ।
समवायमनन्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव विरश्नित्वात् । द्रव्यत्वावच्छिन्नपर्याप्तस-
न्याधिकरणं समवायिस्तरणत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्यानिष्ठसमवायमनन्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकताकभेदस्यामत्त्वेनानुपपत्त्यभावात् । एवमधिकत्व व्यापकत्वम् । तद्य
त्त्वनानाधिकरणान्योन्याभाप्रतियोगितानिरूपितममवायमनन्यावच्छिन्नत्वच्छेदकतादन्वये
सति तन्निष्ठसमवायमनन्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसमानाधिकरणत्वम् ।
तादृशद्य पार्थिवत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्याव्यापकत्वं द्रव्यत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्या-
मन्यावच्छेदमेवेति केषां चिन्मतम् । तदनेन दृष्टमे । येषु न्यूनत्वाधिकरणे
संख्याया स्याता तदा यत्र भूतले दश घटा सन्ति पटाश्च पट् तत्रैतान्वदानपेक्ष्यैने पटा
न्यूनमख्याका इति सर्वैर्व्यरक्षिते । सा च व्यवहारो नोपपद्यते । तादृशत्वावच्छिन्न-
पर्याप्तसंख्याया तावत्पटत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्यायाश्च परस्परसामानाधिकरण्यभावात् ।
एवमेतान् पटानपेक्ष्यैने घटा अधिकसंख्याका इति सर्वैर्व्यरक्षिते । सोऽपि न स्यात् ।
तादृशत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्यायास्तावत्पटत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्याधिकरणपटवृत्तिभेदप्रतियो-
गितानिरूपितसमवायमनन्यावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वेन तच्छून्यत्वाभावादित्यर्थः । ननु
किमिदमारोप्य शिरदृशते । यत्र न्यूनत्वशरीरे सामानाधिकरण्य अधिकत्वशरीरे च
सामानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्व च निवेश्य बंधं दृष्ट्वापहे । यदेव विशेषण
नोपाददाम तदा कस्य कश्चमवलम्बस इति चेत् । तर्हि यत्र दश घटा सन्ति पटाश्च
दश तत्र तादृशत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्याया तावत्पटत्वावच्छिन्नपर्याप्तसंख्यायाश्च परस्परन्यु-
नाधिकभावव्यवहारः स्यात् । परस्परसामानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्
परस्परावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाप्रसमानाधिकरणत्वाच्च । अत सामानाधिकरण्या-
दिनिवेशनैव बोधो वक्तव्य इति । (२३)

मू० न न्युनाधिकसंख्यत्वे यत् आत्माश्रयो भवेत् ।
तत्रान्यथा निरुच्येते किमत्रैवापराद्भ्यस्ते ॥ २४ ॥

अत्र केचित् द्रव्याण्यपेक्ष्य पार्थिवानि न्यूनसंख्याकानीत्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नसमवेत-

मित्यादिप्रतीतौ निरुक्ताधिकसख्याकत्वस्यैव विषयत्वसंभवेन सख्यायामुत्कर्षापकर्षाख्य
जातिसद्भावे मानाभाव । बाधकश्च तादृगुत्कर्षापकर्षयो साकर्षप्रसंग । तथाहि । चतुर्नि-
ष्ठमख्यावधिकोत्कर्षं विहाय षण्णिष्ठसख्यावधिकापकर्षं त्रिनिष्ठसख्याया, षण्णिष्ठसख्याव-
धिकापकर्षं विहाय चतुर्निष्ठमख्यावधिकोत्कर्षं सप्तनिष्ठसख्याया, उभयोश्च पञ्चनिष्ठसख्या
या समावेश इति । अपिचैतादृशोत्कर्षापकर्षाभ्या द्रव्यनिष्ठसख्यासु न्यूनाधिकभावादि
र्वाहसंभवेऽपि गुणादिनिष्ठसख्यासु न्यूनाधिकभावस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वात् अयमारभ
सार्थकएव ॥ २५ ॥

मू० समव्याप्यव्यापकते निरूप्येते यतस्तदा ।

तद्वत्त्वरूपे ते स्यातामर्धत्वेन विशेषिते ॥ २६ ॥

यत्र दश घटा सन्ति पटा पञ्च तत्रैतान् घटानपेक्ष्यैते पटा अर्धन्यूनसख्याका,
एतान् पटानपेक्ष्यैते घटा अर्धाधिकसख्याका इति व्यनहियते । तत्र किमिदमर्धत्व
विशिष्टन्यूनत्वार्धत्वविशिष्टाधिकत्व वेति प्राप्ते अभिधीयते । समव्याप्यव्यापकत्वे यतः
सख्यात्वव्याप्ययादृशरूपाभ्या निरूप्येते अवच्छिद्येते । तद्वत्त्वरूपे तादृशव्याप्यत्व
यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपे अर्धत्वेन विशेषिते अर्धन्यूनत्वाधिकत्वे स्यातामित्यक्षरार्थं ।
अयमर्थः । तद्वर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसर्याधर्मन्यूनत्वज्ञानं तद्वर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसख्यासमव्या
प्यनापच्छेदकधर्मवत्त्वम् । तच्च तद्वर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसख्यापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मसमानाधि
करणो यो धर्मः स्वावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकस्वाधिकरणधर्मावच्छिन्नपर्याप्त
सख्यापर्याप्त्यवच्छेदकधर्माधिकरणमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वोभयस
वन्धनं तद्विशिष्टसख्यात्वव्याप्यधर्मवत्त्वम् । दशघटपर्याप्तदशत्वसख्यापर्याप्त्यवच्छेदकद-
शपटान्यतमत्वसमानाधिकरणो यः पञ्चघटान्यतमत्वरूपो धर्मः तदवच्छिन्नपर्याप्तिनिरूप-
कतावच्छेदकत्वस्य पञ्चत्वत्वे सत्त्वात्तादृशोभयसवन्धेन तावद्धटान्यतमत्वावच्छिन्नपर्याप्तिस
ख्यापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मविशिष्टो यः पञ्चत्वत्वरूपो सख्यात्वव्याप्यधर्मः,
तदवच्छिन्नसख्यापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य पञ्चघटेऽपि सत्त्वात्तानुपपत्तिः । एव तद्वर्मावच्छि-
न्नसमव्याप्याधिकरणत्वज्ञानं तद्वर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसख्यासमव्यापकतावच्छेदकसमव्यात्व

व्याप्यधर्मवत्त्वम् । तद्य स्वाधिकरणत्वमिन्नस्वायच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकतद्गर्भा-
 च्छिन्नपर्याप्तसख्यानिष्ठसख्यात्वव्याप्यधर्माश्चिन्ननिरूपितपर्याप्यवच्छेदकपर्याप्तचिद्गर्भाधि-
 करणैतदुभयमात्रवृत्तिवसन्धेन यत्किञ्चिद्गर्भविशिष्टधर्माश्चिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकस-
 ल्यात्वव्याप्यधर्मवत्त्वम् । स्व पञ्चषटान्यतमत्तम् । तदवच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छे-
 दकत्वम् पञ्चनिष्ठपञ्चत्वसख्यावृत्तिपञ्चत्वस्यारित । पञ्चत्वत्वस्य सर्वत्रैकत्वात् ।
 तदवच्छिन्ननिरूपितपर्याप्यवच्छेदकधर्म प्रागुक्तपञ्चषट् यतिरिक्तपञ्चषट्मात्रनिष्ठतावद-
 न्यतमत्वमपि । एष च स्वाधिकरणे स्वभिन्नतादृशधर्माधिकरणैतदुभयमात्रे
 वृत्तित्वम् दशषटान्यतमत्वस्येति निरक्तसधन्वेन यत्किञ्चिद्गर्भविशिष्टधर्मो दशषटान्यतम-
 त्वम् । तदवच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकीभूतो यो दशत्वरूपसख्यात्वव्याप्यधर्मस्त-
 दवच्छिन्नसख्याधर्माधिकरणत्वस्य दशषट्शु विद्यमानत्वानुपपत्तिरित्यादिका सुदूरतर-
 गालोचनीयम् ॥ २६ ॥

५० गुणादौ द्वित्वपेक्षत्वमथ द्वित्वादिकं पुनः ।
 तद्बुद्धित्वविशिष्टान्यतरत्वादि प्रकीर्तितम् ॥ २७ ॥
 द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो भेदा यत्र निवेशिताः ।
 द्वित्वत्रित्वचतुष्टयसंज्ञास्तेषां प्रकीर्तिताः ॥ २८ ॥

ननु गुणादावप्येक इत्यादिशब्द प्रयुज्यते । तत्रैकशब्दस्य कोऽर्थः । न तावदे-
 कत्वसख्याविशिष्ट, गुणे गुणानङ्गीकारात् । अथ सामानाधिकरण्यसबन्धनैकत्वसख्या-
 विशिष्ट एव एकशब्दार्थः, घटनिष्ठैकत्वसख्यायां सामानाधिकरण्यसबन्धने घटरूपे
 सत्त्वादेकमिदमिति प्रयोगोपपत्तिः । अथ सामानाधिकरण्यसबन्धने सख्याविशिष्टस्या-
 प्येकशब्दार्थत्वे इमौ रूपरसापेक इति प्रयोगोपपत्तिः । एतद्रूपरसयोरेकमथोरपि सामाना-
 धिकरण्यसबन्धनैकत्वसत्त्वादिति चेन्न । प्रत्येक वर्तमानसामानाधिकरण्यस्यैव वृत्तिवि-
 यामकत्वस्वीकारात् । परानुरोधित्वात्कल्पनायाः । यथा स्फटिके कोहितप्रतीक्षा स्फटिक-
 निष्ठसौहित्यसामानाधिकरण्यस्यैव सबन्धता न तु मूलत्वादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्येति ।
 अथ प्रत्येकवृत्तिसौहित्यसामानाधिकरण्यमादाय यथेते स्फटिकौ कोहितावित्यकमेव जघातु-

सस्यान्यूनसख्याकसख्यावन्ति पार्थिवानीति बोध । द्रव्यत्वावच्छिन्नेषु प्रत्येक समवेता यावत्स्य एकत्वादिसख्या तावन्न्यूनसख्याकत्वस्य पार्थिवत्वावच्छिन्नसमवेतसख्यासु विद्यमानत्वानुपपत्ति । एव पार्थिवत्वावच्छिन्नसमवेतसख्याधिकसख्याकसख्यावन्ति द्रव्याणीत्येव पार्थिवान्यपेक्ष्य द्रव्याण्यधिकसख्याकानीत्यत्र बोध इति न कदाचिदनुपपत्तिरिति वदन्ति । तन्मतमनेन दूष्यते । पार्थिवत्वावच्छिन्नसमवेतसम्यानिष्ठसख्याया द्रव्यत्वावच्छिन्नसमवेतसख्यानिष्ठसख्यान्यूनत्वस्यापि तन्न्यूनसख्याकत्वरूपस्य, द्रव्यत्वावच्छिन्नसमवेतसख्यानिष्ठसख्याया पार्थिवत्वावच्छिन्नसमवेतसख्याधिकत्वस्य च तदधिकसख्याकत्वरूपस्यैव निर्वाच्यतया आत्माश्रयप्रसङ्गात् । अनवस्थापतेश्च । यदि च तत्र न्यूनत्वाधिकत्वे अन्यथा निरुच्यते तर्हि प्रकृत एव तथा निरुच्येता । किं तावत्प्रयन्ताक्रमणेनेत्यर्थ ॥ २४ ॥

मू० व्याप्यव्यापकते याम्यां निरूप्येते विशेषतः ।

तद्रूपवच्चरूपे तु ते स्यातामिति मन्महे ॥ २५ ॥

तद्रूपावच्छिन्नपर्याप्तसख्यानिष्ठसख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यत्वम् । तद्रूपावच्छिन्नपर्याप्तसख्यानिष्ठसख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकत्व च । विशेषतः सख्यात्वव्याप्यव्यापकरूपाम्या याम्यां धर्माभ्यां निरूप्येते अवच्छिद्येते । तद्रूपवच्चरूपे तादृशव्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपे ते सख्यानिष्ठन्यूनत्वाधिकत्वे स्यातामित्यक्षरार्थ । द्रव्याण्यपेक्ष्य पार्थिवानि न्यूनसख्याकानीत्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नपर्याप्तसख्यानिष्ठसख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकसख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसख्यापर्याप्त्यधिकरणानि पार्थिवानि न्यूनत्वबोध । पार्थिवान्यपेक्ष्य द्रव्याण्यधिकसख्याकानीत्यत्र तु पार्थिवत्वावच्छिन्नपर्याप्तसख्यानिष्ठसख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकसख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसख्यापर्याप्त्यधिकरणानि द्रव्याणीत्यन्वयबोध । एव च यत्र भूतले दश पटा सन्ति पटाश्च षट् तत्रैतान् घटानपेक्ष्य एते पटा न्यूनसख्याका, एतान् पटा

बोध्य एते षटा अधिकसख्याका इति व्यवहारश्चोपपद्यते । एव तद्धर्मावच्छिन्नपर्याप्तस
 ख्यानिष्ठसख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धाव
 च्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्व नाम, तद्धर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसख्यापर्याप्यवच्छेदकधर्मसमानाधिक
 रणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्म तदवच्छिन्नपर्याप्तिसख्यापर्याप्यवच्छेदकधर्मा
 धिकरणमात्रवृत्ति, तदवच्छिन्नपर्याप्तिसिद्धकतावच्छेदकत्वम् । तावद्दत्तावावच्छिन्नपर्याप्ता या
 वशत्वसख्या तत्पर्याप्यवच्छेदकीभूतो यस्तावद्व्यतान्यतमत्वरूपो धर्म तस्मानाधिकरणा
 न्यान्याभावप्रतियोगितावच्छेदक तादृशधर्माधिकरणमात्रवृत्तिश्च पद्व्यतान्यत्वरूपो धर्म, तद
 वच्छिन्नपर्याप्तिसिद्धकतावच्छेदक पद्व्यवरूपसख्यात्वव्याप्यधर्म तदवच्छिन्नसख्यापर्याप्य
 धिकरणत्व षण्णा घटानामस्तीति नैतान् घटानपेक्ष्य एते षटा न्यूनसंख्याका इति प्रयोगानुप
 पत्ति । एव तद्धर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसख्यानिष्ठसख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छि
 न्नव्याप्यतानिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्व नाम, तद्धर्मावच्छिन्नपर्याप्त
 सख्यापर्याप्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावसमानाधिकरणो य, तद्धर्माव
 च्छिन्नपर्याप्तिसख्यापर्याप्यवच्छेदकधर्मसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्त
 दवच्छिन्नपर्याप्तिसिद्धकतावच्छेदकत्वम् । षट्पटनिष्ठा या षट्त्वसख्या तत्पर्याप्यवच्छेदकी
 भूतो य षट्पटान्यतमत्वरूपो धर्म तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावसमानाधिकरण
 तद्धर्मसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकश्च तावत्पटेतरचतुर्व्यञ्चितदन्यतमत्व
 रूपो धर्म, तदवच्छिन्नपर्याप्तिसिद्धकतावच्छेदकीभूतो यो दशत्वरूपसख्यात्वव्याप्यधर्म
 तदवच्छिन्नसख्यापर्याप्यधिकरणत्वस्य दशघटेषु विद्यमानवानैतान् पटानपेक्ष्यैते षटा
 अधिकसख्याका इति प्रयोगानुपपत्तिरिति सर्वं समञ्जसम् । ज्येतेच्छासात्रयारोहो
 निरर्थक । सर्वत्र न्यूनत्वमपकर्ष, अधिकत्वमुत्कर्ष षट्पटनिष्ठबहुत्वसख्यापेक्षया दशघटनि
 ष्टबहुत्वसख्यायामुत्कर्षस्य, दशघटनिष्ठबहुत्वसख्यापेक्षया षट्पटनिष्ठबहुत्वसख्यायामपकर्षस्य
 च सकलानुमनसिद्धत्वात् । नच त्रयाद्यपेक्षया एकस्य द्वयोश्च न्यूनसख्याकथं न
 स्यादिति वाच्यम् । एकत्वे द्वित्वसख्याया च बहुत्वत्वज्ञानत्वस्यैव न्यूनवरूपत्वात् ।
 नचैव द्वाद्यपेक्ष्यैकस्मिन् न्यूनसख्याकत्व न स्यादिति वाच्यम् । तत्रैकत्वसख्यायामने
 करत्वज्ञानत्वस्यैव न्यूनत्वरूपत्वादिति चेत् । अननुगमापत्ते । किञ्च इदमस्माद्बहुत्वर

प्यविशेषणत्वैतदुभयघटितसामानाधिकरण्य कश्चित् समवायकालिकविशेषणत्वोभयघटित
सामानाधिकरण्यमित्यादिनानासम्बन्धाना सम्बन्धत्वाङ्गीकारे गौरवमिति चेत् । न हि
तावत्सम्बन्धाना तत्तत्सम्बन्धत्वेन सम्बन्धता स्वीक्रियते येन गौरवं स्यात् । किन्तु सम
वायस्यैकसम्बन्धता । सामानाधिकरण्याना तु संवेधा सामानाधिकरण्यत्वेनापरसम्बन्धते
त्याशयन गौरवाभावात् । अबैव रूपसम्बन्धस्पर्शसख्यापरिमाणसंयोगेति विभागत्रयम्
रूपमेक रस एक गन्ध एक स्पर्श एक एव क्रमेण सर्वरपि विद्वद्भिः शिष्याणां बोधन
क्रियते । तत्रैकपदस्य का गति । नच तत्र रूपत्वावच्छिन्न यदेकत्वसामानाधिकरण्य
तदेव सम्बन्धतया स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथा सति यत्र रूपत्वेन रूपेण षट्पटकुट्टयु
तुलादिनानापदार्थगतनानारूपाणि विषयीक्रुय रूपान्यकमिति प्रयुज्यते । तदा तादृशवा
क्यस्य प्रागाण्यापत्तेरिति । नेप दोष । तत्रैकपदस्यैकधर्माच्छिन्नार्थकत्वात् । स च धर्मो रूपत्व
रूपत्वनिष्ठ यदेकत्वसामानाधिकरण्यघटित सामानाधिकरण्य तस्यैक रूपत्वमिति प्रतीत्यनु
रोधेन सम्बन्धताया स्वीकृतव्यतया रूपत्वस्यैकत्ववत्त्वेऽविवादात् । तदेतत्सर्वमभियेत्य
एकार्थसमवायादिनैव तादृशव्यवहारोपपत्ता गुण गुणानङ्गीकारादिति दीपिकाया स्थित
मिति चेत् । एतद्धतरूपमेकमिति वान्यजन्यप्रतीतौ यद्येतद्धतरूपत्वान्च्छिन्नसामानाधि
करण्यसम्बन्धेनैतद्धट्टनिष्ठैकत्वविशिष्टमेवावभासते । तदैकस्मिन् षटे द्वे रूपे उत्पन्ने
इत्याद्यभिदधाल पुमास प्रति एतद्धट्टैत्तिरूपमेकमिति वाक्यं न प्रयुज्जीरन् । न हि
ततो जायमाना धीस्तथाविधसशय निवर्तयितुमाष्टे । परिभावयतु तावदिदं स्वयमेव
नयने निर्मूल्य मनसा अन्नमष्ट षट् वर्तमानं रूप तद्भूत्वकत्ववत्त्वेन विदानीऽपि कश्चि
त्पुमान् अस्मिन् रूपान्तरोत्पत्तिं सशेते न वेति । एव रूपत्वादायेकत्वादिसामानाधि
करण्यज्ञानेऽपि रूपत्वान्तरसम्भावनाविरोधाभावाद्भूपत्वान्तर सविद्वान् प्रति एक रूपत्वमिति
प्रयोगानुपपत्तिरिति । न हि रूपत्वनेकत्वसामानाधिकरण्यतया अजानानो रूपत्वान्तरसम्बन्ध
किमिति सदिग्धे । तस्मान्दुभयविरोधाद् न भट्टवचनमनादरणीयम् । यद्येतद्धट्टवृत्ति
रूपमेकमित्यस्य भिन्नरूपासमानाधिकरण्यमित्यर्थ रूपत्वनेकमित्यस्य स्वाश्रयप्रतियोगिका
न्वेषन्याभावासमानाधिकरण्यरूपत्वकमित्यर्थ । तथाप्येक रूप ज्ञात एक रूप जानामी
त्यादायेकपद तद्व्यतित्वावच्छिन्नपरमावश्यकम् । न हि तत्र स्वभिन्नरूपासमानाधिकरण्य

प्यविशेषणत्वेतदुभयघटितसामानाधिकरण्य क्वचित्तु समवायकालिकविशेषणत्वोभयघटित-
सामानाधिकरण्यमित्यादिनासावन्धाना सन्नन्वत्वाङ्गीकारे गौरवमिति चेन्न । न हि
तावत्सन्नधाना तत्तत्सन्नधत्वेन सन्नन्वता स्वीक्रियते येन गौरवं स्यात् । किन्तु सम-
वायस्यैकसन्नन्वता । सामानाधिकरण्याना तु सर्वेषा सामानाधिकरण्यत्वेनापरसन्नन्वते
त्याशयेन गौरवाभावात् । अथैव रूपरसगन्धस्पर्शसख्यापरिमाणसयोगेति विभागत्रयस्यै
रूपमेक रस एक गन्ध एक स्पर्श एक एव क्रमेण सर्वेषु विद्वद्भिः शिष्याणा बोधन
क्रियते । तत्रैकपदस्य का गति । नच तत्र रूपत्वावच्छिन्न घटत्वसामानाधिकरण्य
त्वेन सन्नन्वता स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथा सति यत्र रूपत्वेन रूपेण घटपटकुट्यकु-
सूलादिनापदार्थागतनानारूपाणि विपर्याकृत्य रूपाप्यकमिति प्रयुज्यते । तदा तादृशवा-
क्यस्य प्रामाण्यापत्तेरिति । नैष दोष । तत्रैकपदस्यैकप्रमाणच्छिन्नार्थकत्वात् । स च धर्मो रूपत्व
रूपत्वनिष्ठ यदेकत्वसामानाधिकरण्यघटित सामानाधिकरण्य तस्यैक रूपत्वमिति प्रतीत्यनु-
रोधेन सन्नन्वताया स्वीकर्तव्यतया रूपत्वस्यैकत्ववत्त्वेऽविवादात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य
एकार्थसमवायादिनैव तादृशव्यवहारोपपत्तौ गुण गुणानङ्गीकारादिति दीपिकाया स्थित-
मिति चेन्न । एतद्धटरूपमेकमिति यान्यजन्यप्रतीतौ यथेतद्धटरूपत्वावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यसन्नन्वत्तद्धटनिष्ठैकत्वविशिष्टमेवावभासते । तदैकस्मिन् घटे द्वे रूपे उत्पन्ने
इत्याद्यभिधान पुमास प्रति एतद्धटवृत्तिरूपमेकमिति वाक्यं न प्रयुञ्जीरन् । न हि
ततो जायमाना धीस्तथाविधसशय निवर्तयितुमाष्टे । परिभाषयतु तासदिद स्वयमेव
नयने निनीह्य मनसा अन्नभट्ट घटे वर्तमानं रूपं तद्धृत्यकत्ववत्त्वेन विद्वानोऽपि कश्चि
पुमान् अस्मिन् रूपान्तरेऽस्ति सशये न वेति । एव रूपत्वादावेकत्वादिसामानाधि-
करण्यज्ञानेऽपि रूपत्वान्तरसभावनाविरोधाभावाद्द्रूपत्वान्तरं सदित्थान प्रति एक रूपत्वमिति
प्रयोगानुपपत्तिरिति । न हि रूपत्वमेकत्वसामानाधिकरण्यतया अजानानो रूपत्वान्तरसभवं
किमिति सदित्थे । तस्मादनुभवविरोधाद्द्रवभट्टवचनमनादरणीयम् । यथेतद्धटवृत्ति
रूपमेकमित्यस्य भिन्नरूपासमानाधिकरणमित्यर्थं रूपत्वमेकमित्यस्य स्वाश्रयप्रतियोगिका-
न्योन्याभावासमानाधिकरणरूपत्वकमित्यर्थं । तथाप्येक रूपं ज्ञात एक रूपं जानामी
त्यादावेकपदं तद्व्यतिरिक्त्वावच्छिन्नपरमावश्यकम् । न हि तत्र स्वभिनरूपासमानाधिकरणत्व-

रूपमेकत्व विषय रूपान्तरस्यापि तद्भूतले तदानीं सत्त्वात् । ज्ञानमात्रत्वेकरूपस्यैवेति । एकस्मिन् घटे द्वे रूपे उत्पन्ने एक शुक्लमपर नीलमित्यत्रैकपदस्य तद्द्रव्यकित्वावच्छिन्नार्थ कत्वमावश्यकमिति सर्वत्रैव तथास्त्वित्याशयेनाह गुणादाविति । गुणादिनिष्ठ यदेकत्व तत्तद्द्रव्यकित्वादिरूपमित्यर्थ । ननु यत्र रूपमेक रस एक उत्पन्न इत्यत्रेभौ रूपरसौ द्वाविति सर्वैर्व्यवहियते । तत्र किमद् द्वित्व न तावत्सख्यारूप गुणादो तदसभवात् । आश्रयगतद्वित्वादिभानन्तु पूर्ववदेव निरसनीयम् । अथापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेव द्वित्वमिति चेत् । विषयताया व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावेन प्रत्येकमपि द्वित्वादिप्रत्ययापत्ति । अत आह द्वित्वादिर्कं पुनरित्यादि । तत्तदिति । यादृशव्यक्तीना द्वित्वादिक वक्तव्य तत्तद्द्रव्यकित्वावच्छिन्नतावदन्यतरत्वादिकमेवेत्यर्थ । अथ भाव । यत्र रूपरसौ द्वाविति प्रयुज्यते तत्रैतद्रूपरसवृत्तित्वविशिष्टैतद्रूपरसान्यतरत्वावच्छिन्नत्व द्वित्वमिति यत्रैतद्रूपरसस्य शश्वय इति प्रयुज्यते तत्रैतद्रूपरसस्यवृत्तित्वविशिष्टतावदन्यतमत्वत्वावच्छिन्नत्व त्रित्वमिति सजेत्यादिक स्वयमूहनीयम् ॥ २८ ॥

मू० वैलक्षण्ये भवेत् यद्वापदमप्यथवेति च ।

परन्त्वपितुकिन्तूनां वैलक्षण्यमुदीरितम् ॥ २९ ॥

विरुद्धत्वं च भिन्नत्वं वैलक्षण्य द्विधा मतम् ।

विरोधिज्ञानविषया विकल्पोत्तरसप्तमी ॥ ३० ॥

प्रथमस्योदाहरण यथा न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशे प्रमाणाभावादित्यनन्तर, अथवा चेष्टावदन्यावयवविद्युत्तद्द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व तदिति । तादृशे प्रमाणाभावादित्यत्र तादृश इत्यनन्तर शरीर इति पूरणीयम् । शरीर इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् । तादृशपद चेष्टानधिकरणत्वपर, प्रकृतिरिव सप्तम्यर्थ । तथाच शरीरत्रिशप्यकचेष्टानधिकरणत्वप्रकारकप्रमाणाकर्णाभावज्ञानज्ञाप्याप्रामाण्याश्रयीभूत तादृश वाक्यमित्यन्वयबोध । अथ तादृशप्रमाणविरहज्ञानज्ञाप्यायासिविरहक शरीरलक्षणमिति सामान्यत शरीरलक्षणत्वावच्छिन्नविशेष्यकमानसबोधो जायते । अथनेत्यनेन पूर्वोक्ता

धैरैलक्षण्यं प्रतिपाद्यते । पूर्वोक्तार्थबोधोत्तरतादृशमानसज्ञानविषयीभूताव्याप्तिविरहज्ञाप-
कातिरिक्तज्ञापकज्ञाप्याव्याप्तिविरहकत्व तत् । अन्वयश्चास्य तत्पदार्थे शरीरलक्षणत्वाव-
च्छिन्ने । यद्वा पूर्वोक्तचेष्टाधिकरणत्वलक्षणमिद्वत्त्वमर्थ । तस्यापि तत्पदार्थे अन्वय
इति ॥ द्वितीयस्योदाहरणम् । न हि दृश्यत्वमदृश्यत्व वा कस्य चित्स्वभावादाच-
क्ष्महे । परन्तु महत्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशाद्दृश्यत्व तदभावे चादृश्यत्वमिति ।
अत्र स्वभावादित्यनन्तरमितिशब्द पूरणीय । तथा अदृश्यत्वमित्यनन्तरमपि । अत्र
परन्तुशब्देन पूर्वोक्तिरैलक्षण्यमुत्तरोक्तौ प्रतीयते । तच्च तद्विरुद्धार्थकत्वमिति ॥ तृतीयस्यार्थ
विकल्पसूचकपदादुत्तरा या सप्तमी सा विरोधिज्ञान विषय स्वप्रतिपाद्य यस्या सा तथा
उदाहरणश्चास्य—तस्य नित्यत्वे गूढे घटाभावबुद्धिप्रसङ्गादिति । अत्र तत्पदमभाव-
वैशिष्ट्यपरम् । विशेष्यत्व पशुर्थ । नित्यत्वपद नित्यत्वज्ञानपरम् । विरोधिज्ञानविष-
यत्व सप्तम्यर्थ । घटानयनानन्तरापीत्यपिशब्दस्वारस्यात्स्वाव्यवहितोत्तरघटाभावोत्तरकाली-
नत्व सूच्यते । तथाचाभाववैशिष्ट्यविशेष्यकनित्यत्वप्रकारकज्ञानविरोधिज्ञानविषयो यो
घटानयनोत्तरकालीनघटाभावबुद्धिप्रसङ्गस्तस्मादित्यर्थ ॥ ३० ॥

मू० ज्ञानज्ञाप्यत्वप्रिपया सेति क्वचिप्रचक्षते ।

समानयुक्तिफलार्था क्वचिदेपा विलोक्यते ॥ ३१ ॥

अत्र प्रथमस्योदाहरणम् इदमेव पूर्वोक्त । तस्येत्यत्र पशुर्थो विशेष्यत्वम् । नित्यत्व
पद नित्यत्वज्ञानपरम् । ज्ञाप्यत्व सप्तम्यर्थ । तस्य प्रसङ्गोऽन्वय । ज्ञान च सभाव
नारम्भक बोध्यम् । ज्ञायने हि तस्य नित्यत्व सभावयनो यथोक्तातिप्रसङ्ग इति । द्वितीय
स्योदाहरणम्—समवायस्यातिरिक्तत्वे अभावस्यापि वैशिष्ट्य सन्धान्तर सिद्धयेदिति ।
अत्र समवायस्येत्यत्र पशुर्थो विशेष्यत्व, अतिरिक्तत्वपदमतिरिक्तत्वसिद्धिपरम् । समा-
नयुक्तिकत्व सप्तम्यर्थ । तच्च स्पष्टजनकसमानजनककत्व स्व समवायातिरिक्तत्वसिद्धि सज्ज
नक यज्ञाद्यवज्ञानं तत्समानजनककत्व संन्यन्तरत्प्रकारकसिद्धेरिति अत्रापि साध्याज्ञान-
समनादितिभाव । यदि चात्र सिद्धयेदित्यत्र स्यादिति प्रयुज्यते तदा समवायस्येत्यत्र

पद्मयोर्निष्ठत्वम् । अतिरिक्तत्वपदं यथाश्रुतार्थकमेव । समानगुक्तिकत्वं मत्स्यैव । तद्य
स्वज्ञापकज्ञाप्यत्वम् । अन्यध्यास्य सन्धान्तरपदकभेद इत्ययमेवम् ॥ ३१ ॥

म० अयोगं योगप्रपरैरत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नत्वि धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥ ३२ ॥

व्यतिरेचको निपात एवकारः क्वचिदयोग व्यवच्छिन्नत्वि अयोग-यवच्छेदबोध
जनयति । अयोग उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम् । तस्य व्यवच्छे-
दोऽभाव व्यापकत्वमिति यावत् । यथा अयं शङ्ख पाण्डुर एवेति विशेषणमगतैरकारेण
शङ्खत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावात् पाण्डुरत्वे बोध्यते । क्वचिदत्यन्ता-
योग व्यवच्छिन्नत्वि अत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोध जनयति । अत्यन्त उद्देश्यताव-
च्छेदकव्यापको योऽयोग अभाव तद्व्यवच्छेद तदप्रतियोगित्वम् । यथा सरोज नील भगवत्ये
वेत्यादौ क्रियासगतैवकारस्थले सरोजत्वात् व्यापकत्वात् सारप्रतियोगित्वं नीलभगवत्स्वभा-
वत्वमेव बोध्यते । क्वचिदपरैर्योग व्यवच्छिन्नत्वि अपरयोग-यवच्छेदबोध जनयति । अपरै-
र्विशेषान्यैर्योगैस्तदादात्म्यादिसन्ध्य तद्व्यवच्छेदस्तदभाव । यथा पार्थ एव धनुर्धर
इत्यादौ विशान्यसगतैवकारस्थले पार्थान्यतादात्म्याभावात् धनुर्धरे बोध्यत इत्यादि वयपि
बहु वक्तव्यम् । तथापि ग्रन्थान्तरेषु बहुश प्रपञ्चितत्वात् विस्तरभयाच्च विरम्यते ॥ ३२ ॥

श्रीत्रिंशच्छ्लोकीटीका सेव्य पट्टाभिरामेण ।

क्षिता वक्षसि साक्षात् कौमुममालेन दक्षिणामूर्ते ॥

पट्टाभिरामपोतप्रथिता सेव्य प्रसूनमालेन ।

त्रिंशच्छ्लोकीटीका प्रियता पुरसुन्दरी देवी ॥

शुभमस्तु

इति तार्किकचूडामणिपट्टाभिरामशास्त्रिण्युक्ता त्रिंशच्छ्लोकीटीका समाप्ता

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थ ॥